

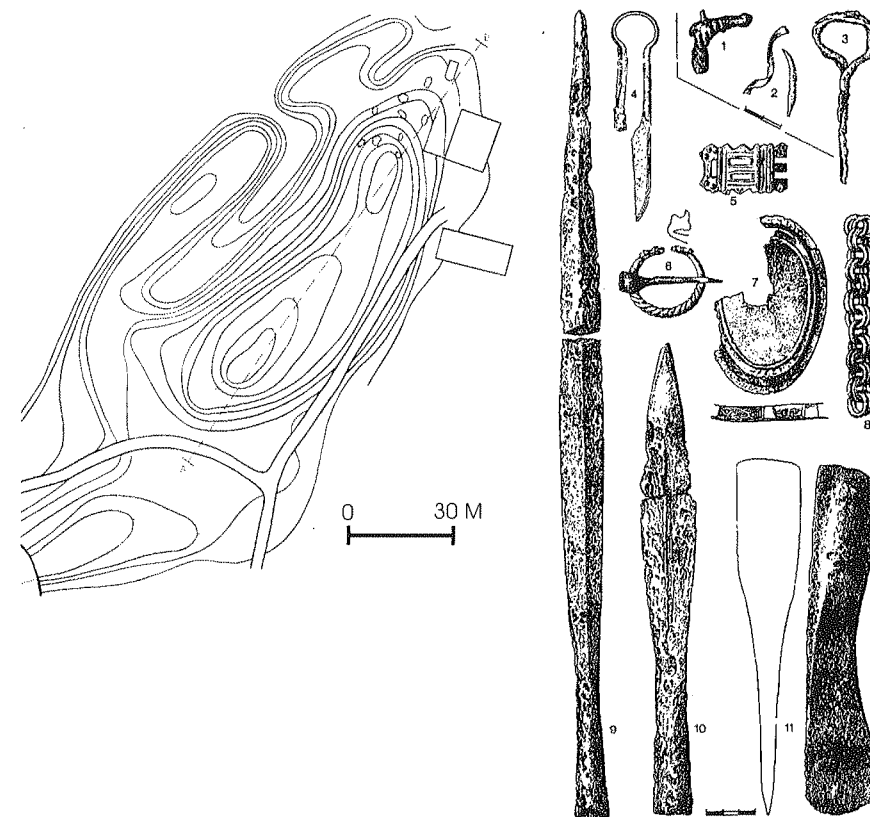
25 pav. Grobinios kompleksas (pagal: Petrenko, Urtāns, 1995: fig. 1). 1. Skabārža kalnas; 2. Rudzūkalnu kapinynas; 3. Priediena skandinavų pilkapiai; 4. Atkalnu kapinynas; 5. Kultūrinių sluoksnių pėdsakai.

170, 175, 196, 216). 1796 m. viename puode buvo rasta daugiau kaip šimtas X a. arabiškų monetų, sidabro lydinių (Šnore 1938: 177). Nors gyvenvietė ir nekasinėta, Grobinia tikrai galėjo būti vienu iš ankstyvųjų miestų.

Tarp neagrarinių kuršių centrų, atsiradusių iki 1000 m. ir anksčiau, kiek vėliau galėjusių įgyti ankstyvųjų miestų bruožų, yra jau minėtos **Palanga** (IX–XII a.), **Imbarė** (X–XII a.), **Eketė**.

Šiauriniame Kurše pastaraisiais metais tyrinėtas dar vienas centras, kuriame ieškoma ankstyvojo miesto bruožų – **Zlėkas Priednieki**. Čia, Ventos žemupyje, šalia Zlėkas upės, spėjama buvus emporiją. Komplexas susideda iš *Priednieki* gyvenvietės, *Pabėrzkalns* piliakalnio ir *Pasilciems* kapinyno. IX–XI a. radinių tarpe yra dirbinių, būdingų lyviams, kuršiams ir skandinavams (Mugurėvičs 2000a).

Tuo metu rusų žemėse, pasienyje su baltų ir suomių-ugrų gentimis, jau egzistavo reikšmingi tranzitinės prekybos centrai: Ladoga, Novgorodas, Pskovas, Polotskas, Gnezdovas-Smolenskas (Куза 1989; Колчин, Куза 1985; Куза, Рыбаков 1985). Vakarų slavų žemėse atsirado emporijos: *Kołobrzeg* (*Kolberg*), *Wolin*, *Ralswiek*, *Menzlin*, *Starigard-Oldenburg*, *Dierkow*, *Alt-Lübeck*. Žinomiausi to meto skandinavų „miestai“ *Haithabu*, *Århus*, *Köpingsvik*, *Paviken*, *Visby*, *Birka*, *Sigtuna*, *Ribe*, kiek vėliau atsiradę *Roskilde*, *Odensee*, *Viborg*,

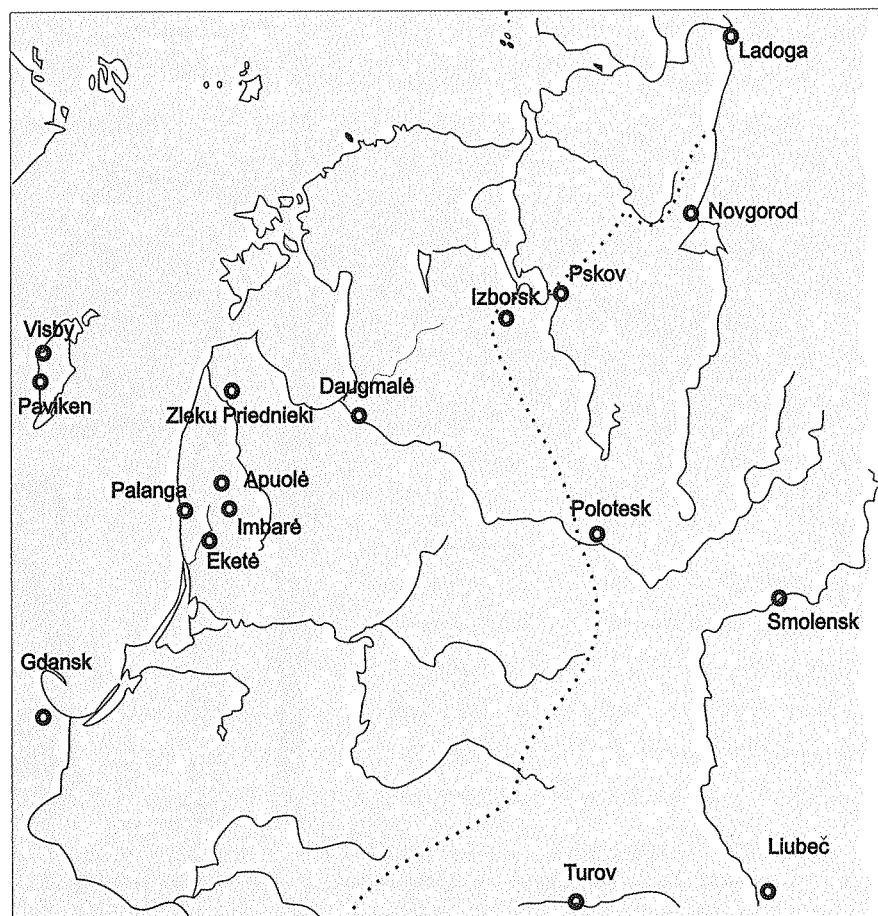

26 pav. Zlėku Priednieki (Ventavos žemė) piliakalnis ir gyvenvietės IX–XI a. radiniai (pagal Mugurėvičs 2000 a: 77; Urtāns, Asaris 1998: 12)

Flensburg, *Ringsted*, *Lund*, buvo daug reikšmingesni ir didesni už baltiškus, labiau išvystytos infrastruktūros, mažiau sezoniški (Klindt-Jensen 1982: 130).

900–1000 m. prūsų žemėse tebuvo vienas ankstyvojo miesto bruožų turintis centras – Kaup-Viskiantai (Truso, kaip tarpregioninis prekybinis centras, žlugo IX a. pabaigoje). Kuršių Grobinia sunyko, tačiau toliau vystėsi Apuolė. Pajūryje pasirodė tokie tolimosios ir tranzitinės prekybos bei amatų centrai, kaip Palanga, Eketė, Imbarė, Zlėkas Priednieki, toliau augo Dauguvos pakrančių centras Daugmalė. Kai kurie iš jų buvo ir politiniai administraciniai žemių („mažųjų genčių“) centrai.

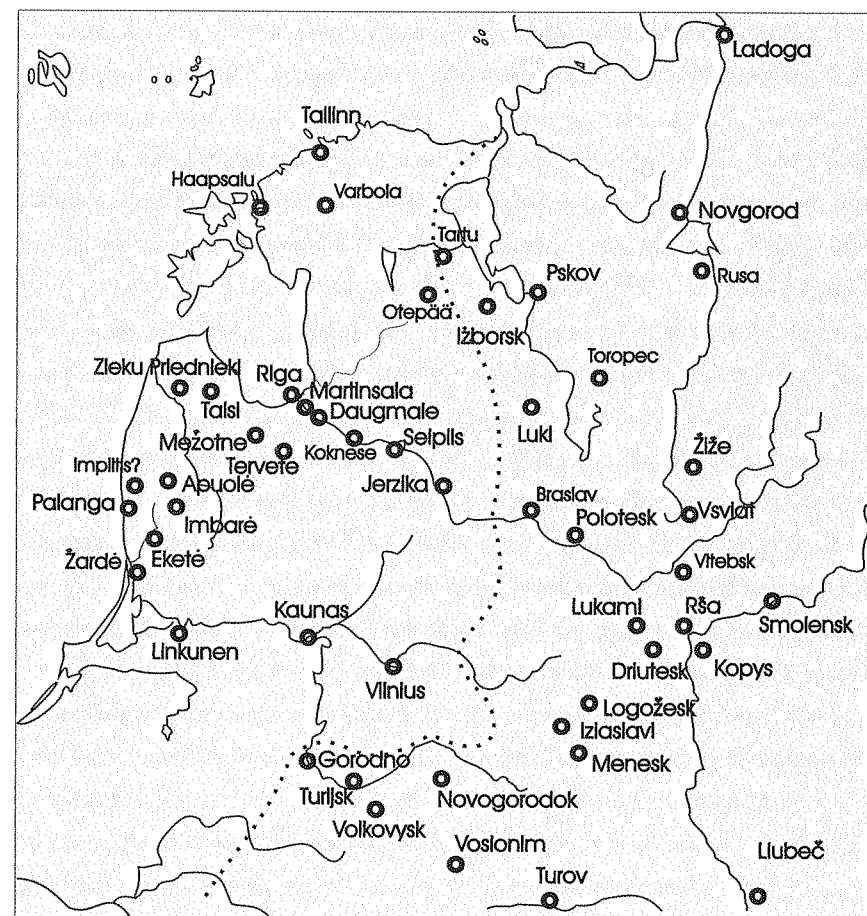
1000–1200 m. išlieka ir toliau vystosi visos anksčiau atsiradusios neagrarinio tipo gyvenvietės. Tiek baltų, tiek kaimyniniuose kraštuose pasirodo daug naujų

27 pav. Baltų prekybos ir amatų centrai X a. (V. Žulkus)

centrų, archeologų bei ankstyvųjų rašytinių šaltinių duomenimis, turinčių ankstyvųjų miestų požymių.

Pietiniame Kurše, be Palangos, Eketės, Apuolės ir Imbarės, iškyla Žardės–Laistų kompleksas šalia Klaipėdos, Impiltis. Šiaurės Kurše, be Zlėkas Priednieki, yra vienas ankstyvojo miesto bruožų turintis centras – Talsi. Nemuno žemupyje jau egzistavo skalvių prekybinis centras Linkūnai (von zur Mühlen 1975: 53; Bertašius 2001: 194). Žiemgalių teritorijoje atsiranda Tervete ir Mežotne, šalia Daugmalės – Dole-Martinsala, laikotarpio pabaigoje – Ryga. Labai tankiai gyvenvietės išsidėsto palei Dauguvos upę, kai kurios iš jų ne tik archeologų, bet ir rašytinių šaltinių įvardijamos kaip „miestai“: Koknese, Selpils,

28 pav. Baltų ir rytų slavų centrai su ankstyvųjų miestų bruožais, atsiradę XI–XII a. (V. Žulkus)

Jerzika (Radiņš 1998)¹⁸. Estų žemėse ankstyvaisiais miestai laikomi XI–XII a. atsiradę centrai Varbola, Otepää, Tartu, Tallinn, gal ir Haapsalu (Selirand, Tönnisson 1984: 118f; Selirand 1987: 56; Mäesalu 1933: 143; Tamm 1993: 205; Tynisson 1987: 86; 1998; Pärn 2001). Atrodo, tuo metu atsirado ir ankstyvųjų miestų tipo neagrarinės gyvenvietės centrinėje ir rytų Lietuvoje – Kaunas, Vilnius (Žulkus 1995b).

Prūsų žemėse nuo XI a. pradžios iki pat atsirandant Ordino miestams nėra žinoma nė vieno centro, kurį būtų galima laikyti ankstyvuojū miestu¹⁹. Tai

¹⁸ Nils Blomkvist (2001: 28) mano daugumą gyvenviečių prie Dauguvos buvus agrarinio pobūdžio, bet su aiškiais prekybos požymiais.

labai keistas reiškinys, nes kaimyninėse baltų žemėse, nors ir nevienodai sparčiai, tokio pobūdžio centrų radosi vis daugiau ir daugiau. Šio reiškinio priežastys nebuvo analizuotos. Nuomonės apie XI–XII a. prūsų socialinį ir politinį gyvenimą yra prieštaringos. V. Kulakovas, pastaruoju metu intensyviausiai tyrinėjantis senųjų prūsų kultūrą, mano, kad XI–XII a. sandūroje Prūsiją ištiko ženkli krizė. Didelė vietinės kariaunos dalis migravo į Novgorodą, Lenkiją ir vidurio Lietuvą (Kulakov 1998: 630).

Kita vertus, tas pats autorius teigia, jog vikingų epochos pabaiga nors ir susilpnino prūsų jūrinius prekybinius ryšius, tačiau jų nenutraukė. Tiesa, nuo XI a. pastebimas prūsų prekybos perorientavimas į Kijevo Rusiją, XI–XII a. – prekybos santykių plėtojimas su lietuvių gentimis ir Nemuno aukštupiuose besikuriančiais rytų slavų centrais. Manoma, jog pagrindiniu prekybos objektu išliko gintaras (Кулаков 1994: 121). XI–XII a. prūsų gentyse nerandama reikšmingesnių amatų ir prekybos centrų nei pajūryje, nei krašto gilumoje, todėl galima manyti, kad prekyboje dalyvavo smulkūs centrai, o jos iniciatoriai buvo ne tiek prūsų, kiek kaimyninių kraštų keliaujantys pirkliai.

Gali būti, jog ankstyvųjų prūsų miestų vakuomo priežastis yra prūsų visuomeninio gyvenimo pasikeitimai. XI–XII a., kitaip nei kitose baltų žemėse, prūsųose nepastebima politinės valdžios koncentracijos žemesnio ar aukštesnio rango kunigaikščių rankose požymių. Sunku pasakyti, kiek pagrįsti Kulakovo teiginiai apie prūsų politinės valdžios koncentraciją „žynių“ luomo rankose ir kariaunos išėjimą XI–XII a., tačiau tuo metu būta ne tik kultūrinių, bet ir politinių pasikeitimų. Pabrėždamas ryškų prūsų kultūros visuomenės „skandinavizavimą“, V. Kulakovas nesiima vertinti skandinavų vaidmens Prūsijos visuomeniniame gyvenime. Jis manė, jog prekybos su Nemuno baseino centrais iniciatyva IX–X a. buvo prūsų pirklių, kontroliavusių ir Kaup-Viskiaučių prekybą, rankose (Кулаков 1994: 85, 119). Kaup-Viskiaučių prekybinio centro istorija leistų daryti kitokias išvadas. Viskiaučių skandinaviškų pilkapių (žinoma apie 500 pilkapių) chronologija yra IX a. pabaiga – XI a. pradžia, t. y. skandinavai pasitraukė iš Viskiaučių XI a. pradžioje. Skandinavams pasitraukus sunyko prekybinis Kaup centras ir su juo susijusios satelitinės gyvenvietės. Todėl Kaup-

¹⁹ Gal išimtis būtų neseniai Kuršių Nerijoje šalia Rasytės atrasta XI a. gyvenvietė – Korallen-Berg (Kulakov 2002).

Viskiaučių centro, paskutinio žinomo prūsų prekybinio centro, turėjusio ankstyvojo miesto bruožų, sunykimo priežastis galėtų būti skandinavų pasitraukimas. Sąsiaurio tarp Kuršmarių ir jūros užnešimas prasidėjo vėliau – tik XII a. Skandinavų pirkliai galėjo ne tik kontroliuoti Kaup-Viskiaučių ir Nemuno prekybą, bet ir smarkiai įtakoti prūsų visuomeninį gyvenimą. Atrodo, kad būtent po skandinavų pasitraukimo iš Prūsijos ir jų ūkinio bei politinio dominavimo prūsų visuomenėje (bent jau Semboje) pabaigos, nuo XI a. prasidėjo prūsų visuomeninio ir ūkinio gyvenimo destabilizacija, pasireiškusį anksčiau minėta kultūros krize ir įvairaus pobūdžio migracijomis.

Rytų slavų įtaka miestų susidarymui

Tiek vakarų, tiek rytų kultūrų įtakos baltų kraštus pirmiausia pasiekė didesnėmis upėmis. Žinomos dvi svarbiausios XI–XII a. baltų prekybinės magistralės: Dauguva ir Nemunas, tik prekyba Dauguva buvo gerokai aktyvesnė. Palei šias upes įsikūrę baltų centrai patyrė dvigubą poveikį: ir iš vakarų, ir iš rytų. Žemupiuose ir vidurupiuose aktyviai prekiaavo skandinavai ir vietiniai prekybinių centrų gyventojai, nešdami europeizaciją gyvenimo būdo ir materialių daiktų (spalvoto metalo žaliavų, ginklų, papuošalų) pavidalu. Skandinavai sugebėjo kontroliuoti kai kuriuos baltų centrus ir teritorijas, net priimti savo administravimo tvarką, tačiau apie jų christianizacijos bandymus žinoma labai nedaug.

Rytų slavai, kolonizavę baltų teritorijų pakraščius, įkūrė apie 20 naujų miestų. XI–XII a. Dauguvos aukštupyje įsikūrę rusų miestai Braslavas, Polotskas, Vitebskas, Toropėcas ir kt., Nemuno bei didesnių jo intakų aukštupių miestai Gardinas, Turijskas, Naugardukas, Volkovyskas, Minskas (Menesk) ir kt. (Колчин, Куза 1985; Куза, Рыбаков 1985) gaudavo europietišku prekių iš Baltijos pakrančių ir patys skatino prekybą tomis upėmis bei naujų ankstyvųjų miestų bruožų turinčių centrų kūrimasi. Rusų centrų įtaka rytiniams baltams buvo didelė, ir reiškesi ne tik per prekybą, bet ir per bizantiškosios bažnyčios ideologijos platinimą. Ši christianizacija iš rytų, baltų kraštuose²⁰ XI–XII a. buvo daug aktyvesnė nei vykdoma pirklių, daugiausia skandinavų, iš vakarų.

²⁰ Tönnison (1998: 38) nuomone christianizacija iš rytų į baltų kraštus pradėjo skverbtis netrukus po Rusios krikšto, jau X a.

Didelę slavų įtaką patyrė prie Dauguvos buvusi Jerzika ir Koknesė, prie Neries – Vilnius.

Jerzika prie Dauguvos buvo latgalių politinis centras, o XIII a. kunigaikščio Visvaldo pilis. XIII–XIV a. Jerzika, ne be Rusios kunigaikščių pagalbos, tapo stambiu politiniu centru, buvo vadinama *civitas, urbs*, tačiau didesnio vaidmens ekonominiame gyvenime ir prekyboje nevaicino (Radiš 2001: 92).

Vilnius ankstyvojo miesto bruožų galėjo įgyti XII a. Kitaip nei Jerzika, kuri sunyko XIII a., Vilnius tapo feodaliniu („komunaliniu“) miestu, o XIV a. – ir politiniu LDK centru. XIII–XIV a. ir Vilniuje jautėsi stipri rusų kultūros įtaka. Nežinoma, kada čia buvo pastatyta pirmoji ortodoksų bažnyčia, tačiau 1349 m. Vilniuje minimas taip vadinamas rusų miestas *civitas Rutenica*, kuriame buvo dvi, o XIV a. pabaigoje – jau 10 ortodoksų bažnyčių. Kai kurie tyrinėtojai XIV a. miesto planavimo principuose įžiūri rusų miestams būdingų bruožų. Tiesa, XIV a. Vilniuje, atrodo, buvo ir viena vokiečių bažnyčia (Miškinis 1977a).

Ankstyvųjų miestų modeliai baltų žemėse

Baltų miestai formavosi pajūryje, prie didesnių upių, susisiekiančių su jūra, palei Dauguvą ir Nemuną. XI–XII a. miestų užuomazgų visai nebuvo toliau nuo jūros ir svarbesnių vandens kelių buvusiose gentyse: Žemaitijoje, pietinėje Sėlos dalyje, jotvingių ir lietuvių žemėse (išskyrus Vilnių).

Kunigaikščiai, kurie valdė atokesnes nuo svarbesnių prekybinių kelių teritorijas, turėjo ribotas galimybes turtams kaupti, todėl brangių ginklų, papuošalų bei kitokių brangių prekių paklausa čia buvo mažesnė. Silpni tarpgentiniai ryšiai, tik vietinės reikšmės sausumos keliai, specifinių produktų, skatinančių ilgalaikę prekybą tarp genčių, stoka (gintarą rinko, kaupė, apdirbinėjo, mainė bei pardavinėjo tik pajūrio gyventojai), neskaito rinkos augimo bei svarbesnių prekybinių centrų atsiradimo. Nors ir reguliarius, bet reti pirklių apsilankymai krašto gilumoje esančiuose centruose nepakankamai skatino prekybą ir negalėjo sukurti vietinės rinkos.

Gentys, buvusios krašto gilumoje (žemaičiai, didesnė dalis lietuvių, jotvingiai), sudarė tarpinę zoną, kurią pasiekdavo kultūriniai impulsai ir iš vakarų, ir iš rytų, tačiau didesnės įtakos tradicinės kultūros kitimui nepadarė. Ankstyvųjų miestų užuomazgų čia nežinome iki pat XII–XIII a.

Neagrarinio pobūdžio gyvenviečių atsiradimo rytiniame Baltijos regione procese galima įžiūrėti du modelius ir susieti juos su vakarinių ir rytinių baltų regionais.

Pagrindinė pajūrio emporijų egzistavimo prielaida buvo prekyba. Nuo prekybos periodiškumo ir intensyvumo priklausė centrų svarba ir perspektyvos. Prekybą paprastai rodo ne tik svarstyklės ir svareliai, randami kapuose, bet ir apylinkių lobiai. Svarbus lobių pobūdis: priešingai įsigalėjusiai nuomonei, dideli lobiai gali būti būdingi silpnai išvystytai ir nuo feodalo priklausomai prekybai. Savarankišką ir intensyvią prekybą atspindi ne lobių dydis, bet jų kiekis ir įvairovė (pvz., Dauguvos žemupio centrų lobiai).

Vienas svarbesnių ankstyvųjų miestų atributų yra išvystyti amatai. Vienas iš svarbesnių prekybos ir amatų ženklų yra importinė žaliava (sidabro, bronzos, cino, švino lydiniai). Vakarinuose baltų regionuose aukštą lygį buvo pasiekusi metalurgija: buvo kalamas damaskinis plienas, gaminami kalavijai (Stankus 1978: 81; Kazakevičius 1996: 15, 112), gaminami įvairiausi papuošalai. Tokie centrai kaip Palanga ir Kaup-Viskiautai turėjo brangios žaliavos – gintaro.

Neretai pabrėžiama puodininkystės, skirtos rinkai, svarba, tačiau daugelyje pajūrio emporijų nerandama puodų su vietinių gamintojų ženklais. Naujausi duomenys rodo, jog baltų pajūryje žiesta keramika buvo pradėta naudoti ne vėliau kaip IX a., o gal dar anksčiau. Ji buvo ne vietinė, o atvežtinė – „Baltijos keramika“ (Žulkus 1997).

Multietniškumo apraiškos ryškios pajūrio ir vakarų regiono prekybinėse gyvenvietėse (Grobinia, Kaup-Viskiautai, Daugmale, Palanga, Zlėkas-Priednieki, gal Apuolė ir Kaunas), tačiau nėra būdingos daugeliui rytinio regiono centrų (išskyrus Jerziką, Vilnių, Koknesę). Ankstyvųjų miestų bruožas yra grupė satelitinių apylinkių gyvenviečių, glaudžiai susijusių su centro ekonomika ir sudariusių jo ekonominį užnugarį. Taip buvo vakarų ir šiaurės Europos bei vakarų slavų žemėse: ten ankstyvieji miestai taip įtakojo regioną, jog kai kurie regioniniai junginiai įgijo daugiau „miestišką“, nei gentinį charakterį. Mėguvos kapinynų statistinė analizė parodė, jog tokio pobūdžio hinterlandą yra turėjusi ir Palanga. Galima spėti, jog rytiniame regione, kur tranzitinė prekyba žaliavomis turėjo mažesnę reikšmę, o tradiciniai amatai – didesnę, tokių, palyginti nedidelių, centrų regioninė įtaka agrarinei aplinkai buvo menkesnė.

Vakarų regiono žemių politinė-ekonominė sankloda buvo palankesnė atsirasti ir tarpti ankstyviesiems miestams, nes ten IX–XII a. feodalinės centralizacijos tendencijos nebuvo tokios ryškios kaip rytinėse baltų srityse. Neagrarinio pobūdžio centrų atsiradimą čia skatino anksti pasirodę pajūrio prekybos centrai. Kai kurie iš jų atsirado kaip svetimų pirklių kolonijos. Situacija keitėsi nuo XII a. vidurio. Dauguma IX–X a. užsimezgusių vakarų regiono pajūrio ankstyvųjų miestų sunyko apie XII a. (Palanga) arba persikėlė ten, kur buvo palankesnės sąlygos natūraliems giliavandeniams uostams įrengti (Daugmalė-Martinsala sunyko, iškilo Ryga). Kuršių ir prūsų pajūrio žemės neteko savo ekonominės bazės: vokiečių miestams iš Baltijos jūros prekybos išstumiant skandinavus, suiro tradicinių jūros kelių tinklas, smuko prekyba. Žemdirbystė, nors ir turėjusi būti intensyvi, nedavė viršprodukto, reikalingo ekonomikos pakilimui. Aukštą lygį pasiekę amatai (metalurgija, papuošalų gamyba) vargu ar buvo eksportuojami, o laikinai nutrūkus žaliavų srautui, smukdavo.

Rytų baltų žemėse neagrarinio pobūdžio gyvenvietės atsirado vėliau. XII–XIII a. čia buvo daug didelių, su gyvenvietėmis sutvirtintų piliakalnių. Tokuose kompleksuose dominavo pilys, o papilių gyvenvietės priklausė nuo jų. Kadangi dalis šių pilių buvo valdžios centrai, kai kurios gyvenvietės netruko įgyti ankstyvųjų miestų bruožų (Gudavičius 1991: 8; Radiš 2001). Tokios miestų užuomazgos rytų Lietuvoje pasirodė vėliau nei pajūrio emporijos – tik X–XII a., tačiau istoriškai turėjo daugiau galimybių tapti komunaliniais miestais. Tuo metu kai kur, ypač šalia žymesnių kunigaikščių pilių, įgyja didesnės reikšmės senosios (Vilnius) ir atsiranda naujos papilių gyvenvietės, greitai subrandinusios miestams būdingus bruožus (Kernavė). Nuo XII a. daugiau miestų amatininkų dirbinių pasiekia kaimus. Miestų augimą savo ruožtu spartino ir besiformuojančios feodalinės valstybės institucijos, kurioms reikėjo miestų kaip ūkinės organizacijos ir administravimo priemonės. Didelės svarbos miestų formavimuisi turėjo įtakos patogūs sausumos, o ypač vandens, keliai (Žulkus 1995).

Chronologiniu požiūriu galima išskirti dvi neagrarinio pobūdžio gyvenviečių grupes: pirmai priklausytų baltų Truso, Kaup, Grobinia, Apuolė, Palanga, Eketė, Daugmalė-Laukskola, estų Talinas; antrai – Vilnius, Kaunas, Mežuotnė, Ryga, estų Otepää, Tartu. Pirmosios grupės centrai, be jų dar Ryga ir Kaunas, yra prie jūros arba iš jūros pasiekiami upėmis (išskyrus Apuolę).

Šiuose centruose buvo vystoma tolimoji prekyba, visuose (nėra duomenų apie Eketę ir Kauną) yra buvusi multietninė gyventojų sudėtis, daugumoje jų žinomos įtvirtintos gyvenvietės. Pirmosios grupės centrai panašūs į daugelį kitų vienalaikių Baltijos jūros prekybinių centrų. Jie buvo pasiekę skirtingą brandos lygį: tokius kaip Truso, Kaupą, Grobiniją labiau derėtų vadinti prekybinėmis faktorijomis; Palangos, Apuolės, Daugmalės gyvenvietės galėjo pasiekti ankstyvųjų miestų fazę, ir tik visai nedaug (Ryga, Talinas) pasiekė brandą ir galėjo toliau funkcionuoti regioninėje ekonomikoje bei tapti komunaliniais (feodaliniais) miestais.

IX–X a. jau yra buvę centrų, savo reikšme panašių į skandinaviškuosius (Rimberto paminėti Seeburg ir Apuolė), tačiau tokiuose kompleksuose dominuojantys galingi piliakalniai išoriškai juos sieja su kai kuriais ne tik pajūrio (Eketė, Žardė) ir netoli jūros esančiais (Daugmale, Mežotne, Tervete) centrais, bet ir su aukštaičių (Kaunas), lietuvių (Vilnius) ir estų (Otepää, Varbola) centrais, kurie chronologinėje klasifikacijoje skiriami antrai grupei.

Miestų susidarymo procesas baltų kraštuose, atitolusiuose nuo Europos, kurioje miestų kūrimosi tradicijos buvo paveldėtos dar iš Romos imperijos, smarkiai vėlavo. Lyginant su Skandinavija, miestų užuomazgos baltų pajūryje vėlavo mažiausiai 100 metų. Ordino užkariautuose baltų kraštuose nuo XIII a. miestų kūrimuisi ankstyvieji baltų miestai turėjo nedaug įtakos.

Palanga. Nuo kuršių kaimo iki Baltijos jūros prekybos centro ir ankstyvojo miesto

Viena iš svarbiausių gyvenamųjų vietų Mėguvos žemėje buvo Palanga, kurioje apie I-ojo tūkstantmečio vidurį jau egzistavo bent 3 nedidelės gyvenvietės²¹. Palangos branduolys tuo metu buvo Birutės kalnas, kur stovėjo pilis. Radiniai Birutės kalne ir jo papėdėje datuojami I-ojo tūkstantmečio po Kr. pirmąją pusę. Čia jau romėniškuoju periodu yra buvęs kompleksas, susidėjęs iš kalno ir papėdės gyvenvietės.

Viduramžiais Palangos topografija smarkiai skyrėsi nuo dabartinės. Ten, kur dabar lygu, po smėlio sluoksniuais guli senųjų kalvų ir pelkių žymės. Žmonių

²¹ Palangos tyrimai publikuoti atskiroje monografijoje (Žulkus 1997).

gyvenimo pėdsakų randama po 0,5–2,5 m storio sąnašinio smėlio sluoksniais. Palangos gyvenviečių išsibarstymą lėmė geografinė aplinka – pelkėtuose molynuose ir lėkštame smėlingame jūros krante buvo sunku rasti patogių gyventi vietų. Tokia Palangos istorinė topografija galėjo turėti įtakos ir ekonominei plėtrai. Atskiros nedidelės gyvenvietės, kurios atskirai statėsi įtvirtinimus, negalėjo garantuoti tokio saugaus gyvenimo ir prekybos, koks įmanomas dideliame, gerai sutvirtintame prekybiniame centre. Birutės kalnas, matyt, buvo bendra visų palangiškių gynybos ir kulto vieta.

Palangoje apie XII a. vidurį jau buvo mažiausiai keturios gyvenvietės, išsidėčiusios maždaug 1,5 km² plote²². Bendrai paėmus, apie 1150 m. visose dabar žinomose Palangos gyvenvietėse galėjo gyventi apie 600 žmonių. Tai daug ar mažai? Haithabu prekybiniame centre X a. viduryje, „pačiais atsargiausiai skaičiavimais“ gyveno 800–1000 žmonių, Birkoje apie 950 m. nuolat gyveno 700–1000 žmonių, Voline X a. manoma buvus nuo 5 000 iki 10 000 gyventojų. Bendrai imant, ankstyvuosiuose miestuose apie 900-uosius gyventojų skaičius svyravo apie 1000 (Steuer 1993).

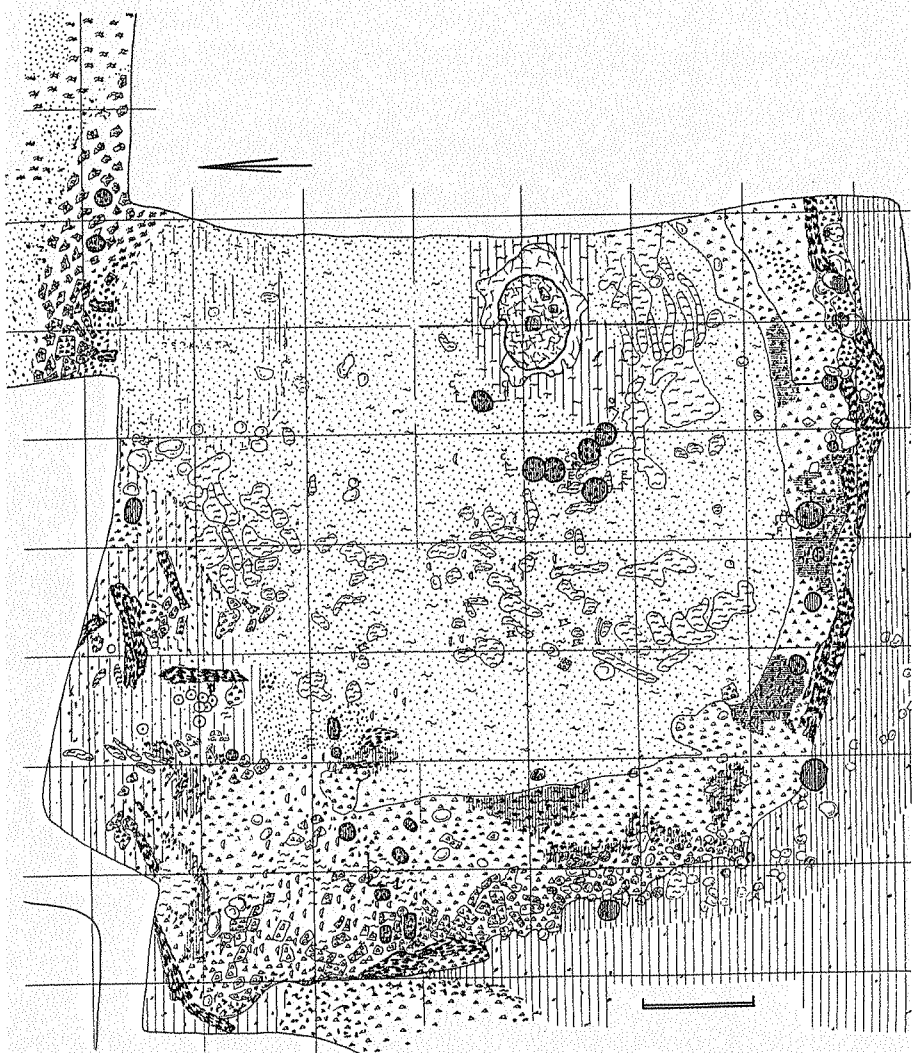
Birutės kalno papėdės, Žemaičių kalnelio, gal ir Roužės gyvenvietės gausiausiai buvo apgyventos XII a. Sprendžiant iš kapų skaičiaus Palangos kapinyne, Pietinėje gyvenvietėje žmonių nuo X a. mažėjo. Iš Pietinės gyvenvietės žmonės galėjo išeiti į kitas, arba Palanga XI a. antrojoje pusėje buvo išdeginta kažkokių atėjūnų.

Skirtumai tarp Pietinės ir kitų trijų gyvenviečių pastebimi nesunkiai. Visų pirma skyrėsi pastatai. Birutės kalno, Žemaičių kalnelio ir Roužės gyvenviečių mišrios konstrukcijos ir rentiniai pastatai buvo apšildomi kupolinėmis molio krosnimis, o Pietinėje gyvenvietėje jų neaptikta – tik įvairūs atviri židiniai: su prieduobėmis, apdėti akmenimis, apteptomis molio sienutėmis. Kitose gyvenvietėse tokių židinių nebebuvo jau nuo X a. Vienintelė iki šiol žinoma išimtis – kuršiškas židynys su prieduobe vėlyviausiame XIII a. sluoksnyje Žemaičių kalnelyje. Antras ryškus skirtumas – tai visose trijose mažosiose gyvenvietėse rasti moliniai vertikaliųjų audimo staklių pasvarai, tarp kurių palyginti daug ornamentuotų. Pietinėje gyvenvietėje tokių pasvarų nebuvo –

²² Palangos prekybinis centras (emporija) erdviškai vystėsi taip pat, kaip Helgo, Haithabu (Hermann1982: 98) ir Wolin (Filipowiak 2000).

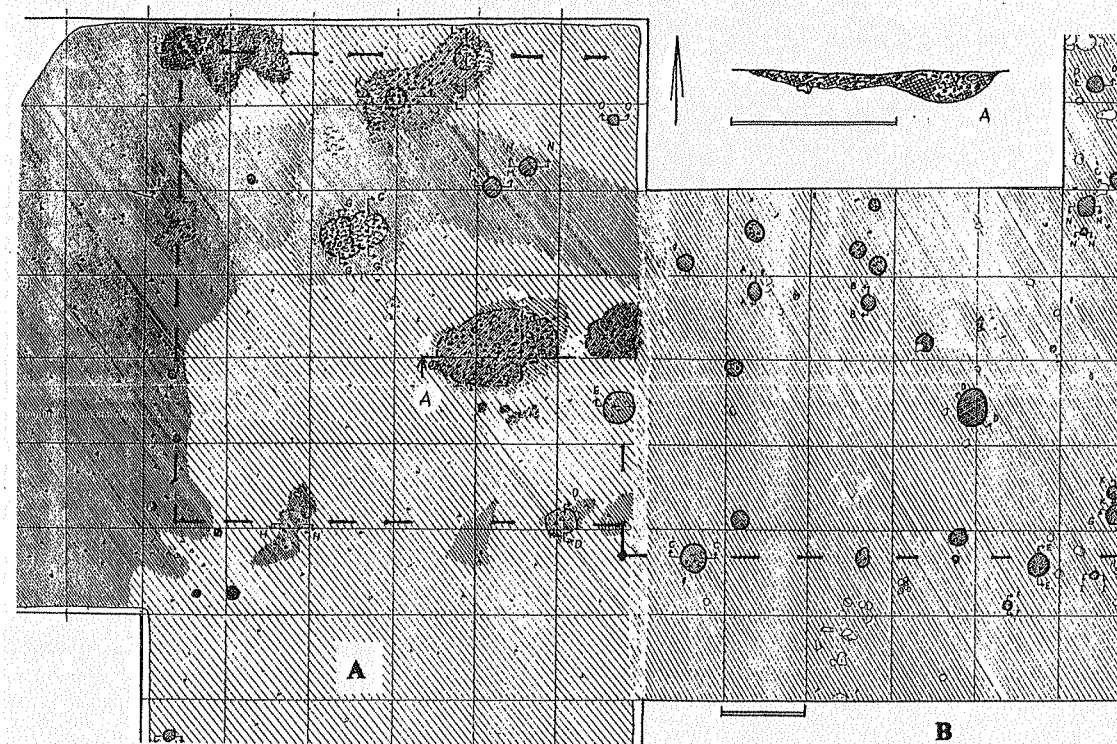

29 pav. Vikingų laikų Palangos topografija (V. Žulkus). 1. Birutės kalnas ir gyvenvietė; 2. Žemaičių kalnelio gyvenvietė; 3. Roužės gyvenvietė; 4. VIII–XII a. kapinynas; 5. III–IV a. kapinynas.

30 pav. Palangos gyvenvietės XI a. II ketv. – XII a. pr. pastatas su molio krosnimi (V. Žulkus)

čia nytims staklėse atitempti naudojo tik akmeninius pasvarelius. Trečias pastebimas skirtumas keramikoje. Birutės kalno gyvenvietės sluoksniuose jau nuo IX–X a. vyrauja gerai žiesta, plonasiene keramika, visai nepanaši į tradicinę kuršišką. O ir vėliau jos būta gana daug: rasta puodų, kur susiderina kuršiška indo forma ir technologija, bet visai nebūdingas vietinėms tradicijoms dekoras, pvz., apskritas spaudas su kryžme. Tokių indų Pietinėje gyvenvietėje nėra,

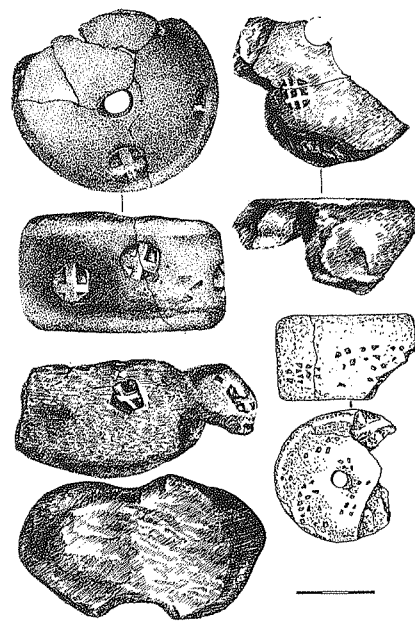

31 pav. Gyvenamas ir ūkinis XI a. pastatas Palangos Pietinėje gyvenvietėje (V. Žulkus)

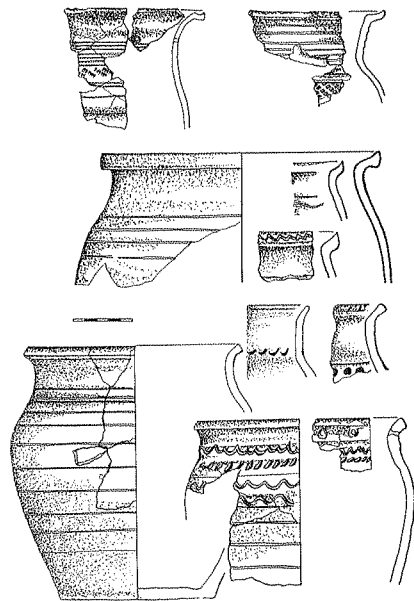
nors čia jau irgi vyrauja puodai, kurių formai turėjo įtakos Birutės kalno ir kitų dviejų gyvenviečių keramika.

Gerai žinoma, kad ne tik laidojimo, bet ir pastatų statybos tradicijos yra labai stabilios ir gerai atskleidžia etnines skirtybes. Skirtingos statybos tradicijos stebimos atskirose kuršių žemėse. Tinkamas pavyzdys palyginimui būtų Palanga ir Imbarė. Pastarojoje gyvenvietėje taip pat gyveno kuršiai, tik priklausę kitai, Ceklio, žemei. Imbarės kuršių pastatuose nebuvo židinių su prieduobėmis – jų namus šildė kampe pastatytos akmeninės krosnys. Palangoje akmenų krosnys retos – jų visai nebuvo Birutės kalno papėdės gyvenvietėje, viena buvo Pietinėje ir, atrodo, viena Žemaičių kalnelio gyvenvietėje.

Aiškiai besiskiriančios Palangos gyvenviečių kasdienio gyvenimo tradicijos taip pat nėra atsitiktinumas ir atspindi skirtingą gyventojų etninę sudėtį.

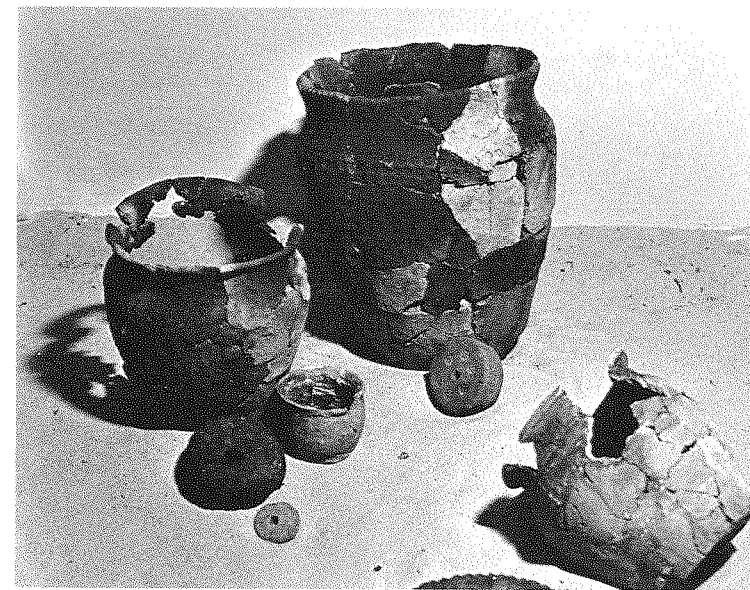
32 pav. Vertikalių audimo staklių moliniai ir akmeniniai pasvarai iš Palangos gyvenviečių (V. Žulkus)

33 pav. „Baltijos“ keramika iš Palangos (X a. pab.–XII a. pab.) (V. Žulkus)

Didžiąją Pietinę Palangos gyvenvietę galėtume pavadinti kuršiška, o kitose trijose, mažesnėse, be kuršių yra gyvenę ir kažkokie svetimtaučiai. Kas jie?

Baltijos jūros keramika rodo plačius tarptautinius prekybinius ir kultūrinius ryšius. Seniausi šios keramikos pavyzdžiai rasti Birutės kalno papėdės gyvenvietėje. Iš Palangos ir, matyt, iš kitų, dar neaptiktų, pajūrio prekyviečių, atvežtinė keramika ir jos puošybos tradicijos plito kuršių žemėse, Nemuno vidurupyje ir kitur Lietuvoje. Nuo X a. Palangoje atsiradusi tradicija plūkti iš molio kupolines krosnis, statant jas ties namo viduriu, prie galinės sienos, gali būti siejama su vakarų slavais ir germanais, gyvenusiais Jutlandijos pusiasalio pietinėje dalyje bei Rytų Holšteinu. Iki šiol nežinoma, ar IX–X a. kuršių gyvenvietėse, išskyrus Palangą, buvo naudojami tašyti stulpai. Visai svetimas vietinei tradicijai yra viename iš namų rastas keturkampis židinyš iš molio. Kuršių žemėse nebuvo įprasta namus dengti lentomis, apiplūkti jas moliu ir dengti velėna, o taip darė žmonės, gyvenę Birutės kalno papėdėje. Tokią stogų dangą baltų žemėse

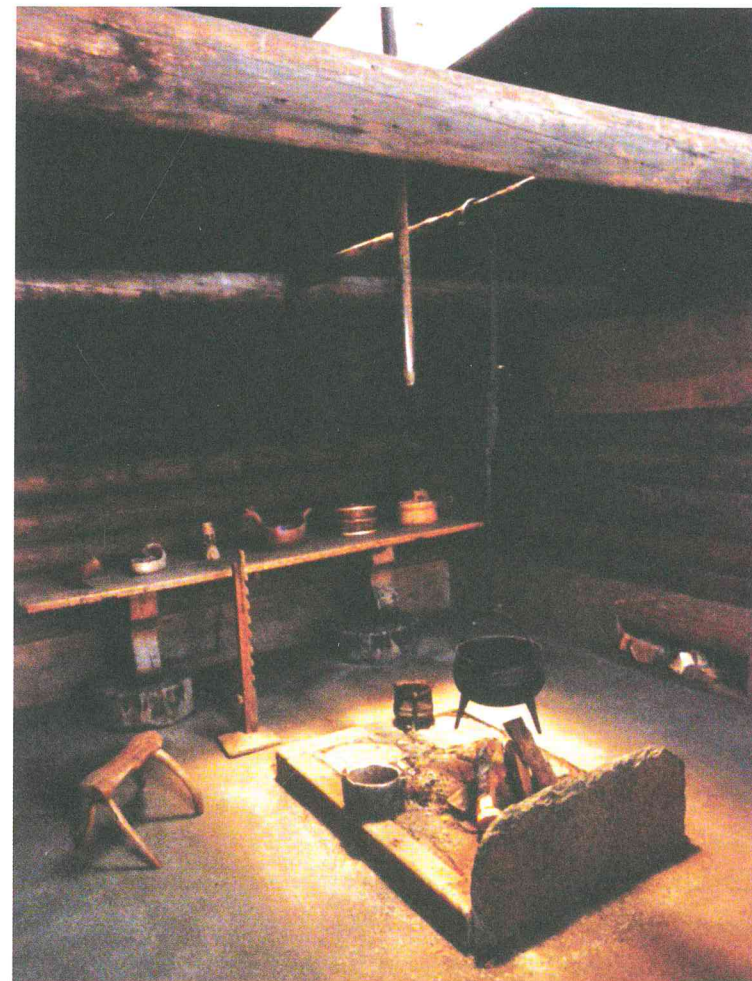
34 pav. Tradicinės kuršių keramikos formos X–XII a. Palangoje (K. Demerecko nuotr.)

naudojo viduriniajame geležies amžiuje, o vėliau išliko tik slavų pusiaučeminių tipo pastatuose ir Skandinavijoje. Moliniai vertikaliųjų audimo staklių pasvarai, ypač puošti kryžiniais spaudais, yra žinomi Baltijos jūros prekybiniuose centruose, tačiau jie jau nėra būdingi vakarų slavams, o buvo išplitę Elbės ir Reino žemupių regione bei Jutlandijos pusiasalyje. Be Palangos, tokie pavieniai pasvarai rasti vos keliose vakarų Lietuvos vietose, tačiau tarp jų nebuvo ornamentuotų.

Svetimieji Palangos gyventojai bus atkeliavę iš vakarinio Baltijos kranto, Jutlandijos pusiasalio pietinės dalies ir aplinkinių regionų, kuriuose maišėsi germanų ir vakarų slavų kultūros. Gali būti, jog šie išėiviai iš garsaus prekybinio centro Haithabu apylinkių. Gyventojų etninė sudėtis Palangoje ne visą laiką buvo vienoda. Žemaičių kalnelio gyvenvietės pastatuose buvusių kūrenimo įrenginių kaita rodo, jog mišrios etninės sudėties žmonės apie XII a. pabaigą paliko šią vietą, o čia atsikėlė Pietinės gyvenvietės gyventojai arba kiti kuršiai. Žemaičių kalnelio XII–XIII a. ribos pastatuose be plūkto molio krosnių atsiranda atviri ovalūs židiniai ir židiniai su prieduobėmis. Tik Birutės

35 pav. Netradicinio XI a. II-osios pusės pastato liekanos Birutės kalno papėdės gyvenvietėje (V. Žulkus)

36 pav. Plūkto molio židinio viduramžių name Norvegijoje rekonstrukcija (pagal: Libæk, Stenersen 1991: 33)

kalno papėdės gyvenvietės materialinėje kultūroje permainų nepastebėta – iki pat XIII a. vidurio čia tebegyveno senųjų gyventojų palikuonys.

Kuršių apgyventos Pietinės gyvenvietės žmonės vertėsi žemės ūkiu, matyt, ir žvejyba – įprastais to laikotarpio amatais ir verslais, rinko ir pardavinėjo gintarą. Lyginant su kitomis ankstyvųjų viduramžių gyvenvietėmis, tie palangiškiai (sprendžiant iš kapų) buvo gana turtingi. Kitų Palangos gyvenviečių ūkio struktūra buvo sudėtingesnė.

Nustatyta, jog Palangoje žemdirbių procentas smarkiai sumažėja nuo XI a., ir tai susiję su išskirtine palangiškių bendruomenės ekonomine struktūra, kurioje žemdirbystė užėmė tik antraeilę padėtį. Mėguvos žemėje, o ypač Palangoje, XI a. smarkiai išaugęs karių kapų skaičius gali būti susijęs su kaimynų plėšikiškais žygiais į pajūrį – tuo metu rašytiniuose šaltiniuose atsiranda žinios ir apie kuršių vikingavimą. Dviejų naujų gyvenviečių (Roužės ir Žemaičių kalnelio) atsiradimas koreliuoja su santykiniu pirklių kapų skaičiaus didėjimu (beje, Palangoje jis yra didžiausias Lietuvoje).

Vienas iš svarbiausių Palangos importų vikingų laikais buvo metalų žaliava: pirmiausia tai žalvaris ir metalai jam gaminti (Birutės kalno gyvenvietėje rasta lazdelės pavidalo žalvario žaliava ir švino plokštė). Lyginant žalvario kiekius Mėguvos kapinyuose, buvo nustatyta, kad daugiausia jo būta Palangoje ir jos apylinkėse – Kretingoje, Girkaliuose. Tai rodo, jog kaip tik per Palangą į Mėguvą ir tolimesnes žemes patekdavo žalvaris, atplukdytas jūra per vakarų slavų centrus iš vidurio Europos arba tiesiai iš Švedijos, kur nuo seno buvo kasamas varis ir švinas. Daugiausia žalvario ir sidabro rasta XI a. palangiškių kapuose. Nuo XI a. per Palangą į pietinių kuršių žemes iš vakarų Europos patekdavo ir sidabras, ir importinis stiklas. Svarbiausia, kad palangiškiai turėjo paklausios vietinės žaliavos – gintaro. Radiniai Pietinėje gyvenvietėje („gintaro duobėje“) rodo, jog gintaras buvo renkamas ilgą laiką, o sukauptas didesnę kiekį – pardudamas. Kaip tik prekyba gintaru ir galėjo sukurti prielaidas prekybiniam centrui Palangoje atsirasti.

Kol kas dar negalime atsakyti į klausimą, kas buvo Palanga X–XII a. – kuršių prekybinis centras, kuriame gyveno svetimi pirkliai, ar ateivių pirklių ir karių kolonija. Galėjo būti visaip. Palangoje išdygusios trys gyvenvietės su aiškiomis svetimos kultūros žymėmis perša mintį, jog Palangos, kaip prekybinio centro, suklestėjimui įtakos turėjo kolonistai. Jų apsigyvenimo tikslus galime tik spėti: jie galėjo būti vien ekonominiai, bet galėjo būti ir organizuotos, daugiau ar mažiau įtakingų visuomeninių institucijų politinės užmačios. Greičiausiai – ir viena, ir kita.

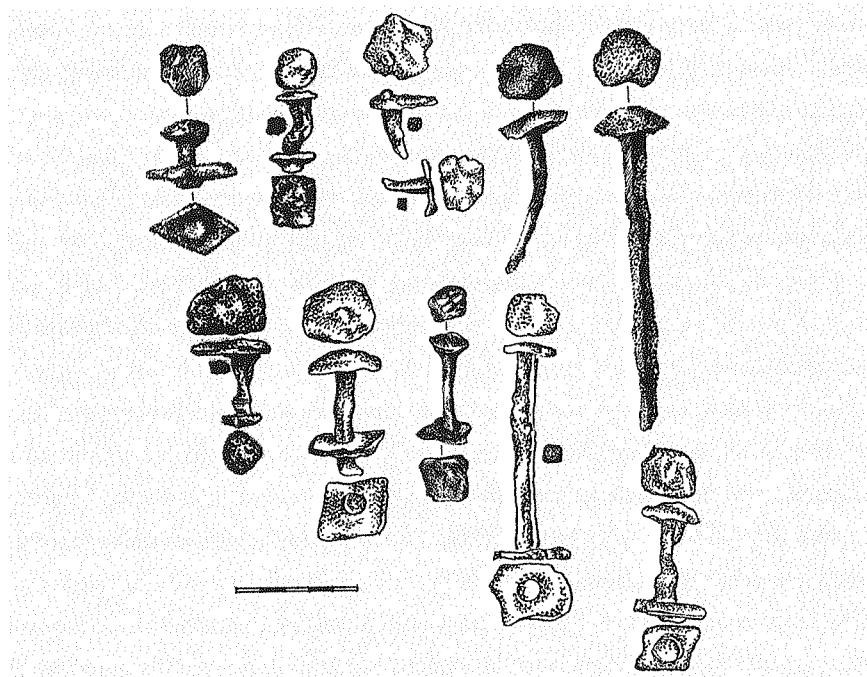
Netenka abejoti, kad Palangos ekonomikoje ir prekyboje dalyvavo vietiniai kuršiai. Pietinės, kuršiškos, gyvenvietės suklestėjimo laikotarpis, remiantis kasinėjimais bei kapinyno tyrinėjimo duomenimis, sutampa su pirmosios prekybinės gyvenvietės pradžia, t. y. IX–X a.

Palangos, kaip prekybinio centro, plėtrą IX–XIII a. gerai atspindi kuršių kapai, duodantys daugiau žinių, nei galėtų duoti pačių prekybinių gyvenviečių kapai. Žmonės, mirusiuosius laidoję gretimuose kapuose, buvo tarsi tarpininkai tarp Palangos prekybinių gyvenviečių ir hinterlando – todėl turime labai vertingų duomenų apie šių dviejų ekonominių laukų sąveiką. Prekyba skatino augti ne tik Pietinę ir artimiausių apylinkių gyvenvietes, bet ir viso regiono ekonomiką. Išanalizavus Prysmančių, Andulių, Girkalių kapinynų radinius, buvo nustatyta, jog čia buvusios gyvenvietės patyrė didelę Palangos įtaką (Žulkus 1997: 292).

Vienas svarbesnių išorinių ankstyvųjų miestų kūrimosi bruožų yra sutvirtinimai, skirti pirklių ir vietos gyventojų turtui apsaugoti. Įtvirtinimai apie nedidelę Birutės kalno gyvenvietę buvo statomi nuo X a. Jau XI a. pirmojoje pusėje įtvirtinimais iš sausumos pusės, atrodo, yra buvusi apjuosta ir didesnė gyvenvietė Roužės upės vingyje.

Daugelis pajūrio prekybinių centrų turėjo priplaukas arba net uostus. Kur vikingų laikais buvo Palangos uostas galime tik spėlioti, nes jokių uosto įrenginių pėdsakų nebuvo aptikta. Daugelis Baltijos prekybinių centrų iki XI–XII a. specialių priplaukų neturėjo, nes vikingų laikais skandinavų prekinių burinių laivų gramzda neviršydavo vieno metro. Palangoje kroviniai laivai galėjo būti ištraukiami įlankelėje prie pat Birutės kalno arba įplaukti tiesiog į kitą gyvenvietę tuo metu vandeningesniu Roužės upeliu. Palyginti didelis vinių ir kniedžių kiekis liudytų, jog Palangoje gana dažnai lankėsi skandinaviško tipo laivai (vendai (vakarų slavai) laivams statyti naudojo medines vinis). Ankstyvųjų viduramžių laivinės kniedės ir vinys yra tik pakrančių gyvenvietėms ir uostams būdingas radinys: jų aptinkama 10–15 km nuo jūros.

Viduramžių Palangoje randame beveik visus ankstyviesiems miestams būdingus bruožus: neagrarinę ekonomiką, pakankamai diferencijuotą ūkio struktūrą, aiškų ir pakankamai didelį ekonominį užnugarį, kelias nevienodos ekonominės orientacijos gyvenvietes, gerai išvystytą vidaus ir tolimąją prekybą, multietnišką gyventojų sudėtį, amatus, įtvirtintas gyvenvietes, svarbią religinių, o gal ir visuomeninių susirinkimų vietą, daugiau ar mažiau tikėtinas ankstyvųjų krikščionybės misijų pastangas. Nėra visai aišku, kuri iš prekybinių gyvenviečių buvo svarbiausia. Roužės gyvenvietė dar labai menkai tyrinėta, ir jos

37 pav. Vikingų laikų laivų vėnys ir kniedės, rastos Palangos gyvenvietėse (V. Žulkus)

vaidmenį nustatyti sunku, tačiau gali būti, jog nuo XI a. vidurio kaip tik ji galėjo pirmauti Palangos prekyboje (Žulkus 1997).

Palanga, kaip prekyvietė, atsirado kaip ir kiti Baltijos centrai. Panašiai turėjo ir plėtotis. Palangos prekyba galėjo būti susijusi su metinėmis religinėmis šventėmis. Jau X–XIII a. Birutės kalne yra buvusi alkvietė, o vėlesnė (kuri buvo atkasta) tęsė senosios tradicijas. Prekyvietės ir kulto centro funkcijos viena kitai nekliudė. Galima teigti, jog prekyba ir čia apsigyvenę svetimšaliai sureikšmino Palangą kaip kulto centrą, o tai, savo ruožtu, skatino prekybą.

Neagrariųjų gyvenviečių hinterlandas

Šiandien dar sunku svarbesnius baltų centrus priskirti vienai ar kitai ankstyvųjų miestų raidos fazei, mat daugelis gyvenviečių ištirtos dar gana menkai. Hinterlandą bandysime patyrinėti naudodami netiesiogines indikacijas, kapinynų tyrinėjimų medžiagą. Mėguvos kapų statistinė analizė parodė, jog apie Palangą yra buvę satelitinių gyvenviečių, kurių ekonomika buvo glaudžiai su-

sijusi su Palangos (Žulkus 1992: 63; 1997: 292). Taip buvo vakarų ir šiaurės Europos bei vakarų slavų žemėse: ten ankstyvieji miestai taip įtakojo regioną, jog kai kurie regioniniai junginiai įgijo daugiau „miestišką“ nei gentinį charakterį (Leciejewicz 1987: 80; 2000).

Mėguvos žemės kapinynų medžiaga buvo analizuojama remiantis šiais kriterijais: vidutinis bronzinių įkapių svoris kape; vidutinis sidabro įkapių svoris kape; įvairių papuošalų ir ginklų kiekiai IX–XIII a. kapuose. Lyginant žalvario ir sidabro svorius bei kitus charakteringus dirbinius, atskirų kapinynų to paties laikotarpio kapuose buvo vertinamas kiekvieno dirbinio pasikartojimo dažnumas ir pagal jį koreguojami duomenys. Po to duomenys apdoroti statistiniais metodais ir palyginti.

Išanalizavus Prysmančių, Andulių, Girkalių kapinynų radinius, buvo nustatyta, jog greta buvusios gyvenvietės tikrai patyrė didelę Palangos įtaką: tokiu pat ritmu čia keitėsi dirbinių santykiniai svoriai, sidabru puoštų dirbinių kiekiai, kapų skaičius. Minėtos gyvenvietės sudarė Palangos ūkinį užnugarį, hinterlandą, kuris su centru buvo susijęs abipusiais ryšiais. Palangos hinterlandas X–XII a. turėjo būti išsidėstęs maždaug 12 km spinduliu ir apėmė apie 70 km² plotą.

Pietinėje, kuršiškoje, Palangos gyvenvietėje gyvenę ir gretimuose kapuose mirusius laidoję žmonės buvo tarsi tarpininkai tarp Palangos prekybinių gyvenviečių ir hinterlando. Kalbant apie šių dviejų ekonominių laukų sąveiką reikia pasakyti, kad nors šios gyvenvietės agrariškumas buvo gana pastebimas, jos prekybinis pobūdis pasireiškė dar ryškiau. Iš toliau atgabentos prekės ir žaliavos, reikalingos įrankiams, ginklams bei papuošalams gaminti, matyt, pirmiausia patekdavo į artimiausius stambesnius centrus, o iš ten keliaudavo toliau. Kretinga–Anduliai buvo vieta, iš kurios užjūrio gėrybės patekdavo į tolimesnes kuršių ir žemaičių sritis. Suprantama, kad susisiekimas centrų hinterlandų ribose buvo intensyvesnis nei tarp atskirų centrų.

Hinterlando tyrinėjimo rezultatai buvo kiek netikėti. Pasirodė, jog tuo pačiu ritmu, kaip Palangos senkapyje, keitėsi žalvario, sidabro svoriai ne visuose Mėguvos kapinynuose, o tik tuose, kurie buvo arčiau Palangos. Šiaurinės Mėguvos dalies kapinynų medžiaga parodė, jog kitų gyvenviečių ekonominį gyvenimą veikė Impiltis, kaimyninės Duvzarės centrinė vieta. Šį reiškinį suprasti nelengva. Gali būti, jog mūsų apibrėžtos ir XIII a. šaltiniuose užfiksuotos atskirų

žemių ribos ne visada buvo tokios stabilios. Gal apie XI a. šiaurinės Mėguvos žemės gyvenvietės priklausė Duvzarės žemei?

Pasirodė, jog atskiruose nedidelės Mėguvos žemės kapinyuose „madingi“ buvo ne tokie patys papuošalai, vienosė gyvenvietėse buvo labiau mėgstami vieni, kitose – kiti dirbiniai. Remiantis kapinynų medžiaga, statistiniu lyginamuoju metodu nustatyta, kad VIII–XII a. kaip tik Palangoje, Kretingos–Andulių centre ir Lazdininkuose, yra didžiausia kai kurių papuošalų koncentracija – čia galėjo būti ir tų papuošalų gamybos vietos. VIII–XII a., o ypač X–XI a., Palanga galėjo būti kryžinių smeigtukų, puoštų sidabru ir mėlyno stiklo akutėmis, lankinių segių gyvuliniais galais, pasaginių segių daugiakampiais galais gamybos centras (Žulkus, Klimka 1989: 54). Lankinės segės gyvuliniais galais VIII–IX a. galėjo būti gamintos ir Lazdininkų gyventojų, pasaginės segės daugiakampiais galais ne tik Palangoje, bet ir Kretingos–Andulių gyvenvietėje, pasaginių segių gyvuliniais galais gamybos centras XII a. galėjo būti Prysmančiai. Dauguma kitų dirbinių, pvz., puošnios pasaginės segės žvaigždiniais galais visoje Mėguvoje buvo pasiskirsčiusios bemaž tolygiai.

Mėguvos žemės nevienalytiškumą vikingų laikais ekonomine prasme gerai iliustruoja ir gintaro dirbinių paplitimas kapinyuose. Pietinių kuršių pajūrio gintaru buvo aprūpinamos ne tik toliau esančios kuršiškos sritys, bet ir žemaičiai, žiemgaliai, gal ir prie Dauguvos upės buvę centrai²³. Gintaro papuošalų (gintaras aptinkamas beveik vien moterų kapuose gintarinių verpstukų, karolių, amuletų pavidalu) daugiau randama arčiau pajūrio buvusiuose regionuose²⁴. Tiek kuršių, tiek žemaičių kapuose randamo gintaro procentas yra bemaž vienodas, o skalvių kapinyuose jo randama gerokai daugiau (Sidrys 1994: 81). Gintaras į kapus dažniausiai buvo dedamas IX–X a., o maždaug nuo 1000 m. gintaro dirbinių santykinis skaičius kapuose sumažėjo iki 10–17% ir beveik nekito iki 1200 m.²⁵ Kita vertus, jau seniai pastebėta, jog paties pajūrio kapinyuose, lyginant su esančiais toliau nuo jūros, gintaro dirbinių pastebimai mažiau (Varnas 1978:

²³ Gali būti, jog didesnius gintaro kiekius laivais į Dauguvos žiotis ir estų žemes gabendavosi ir iš Sambijos – pagrindinės vikingų laikų Europos gintaro radimvietės.

²⁴ Lietuvos kapinyuose, nutolusiuose apie 100 km nuo pajūrio, gintaro rasta 64% kapų, o ruože nuo 100 iki 200 km – tik 34% kapų (Sidrys 1994: 78).

²⁵ Rytų Latvijos piliakalniuose daugiausia gintaro rasta XI–XII a. sluoksniuose (Мутуревич 1965:60). Novgorode gausiausiai gintaro dirbinių buvo XI–XII a. pirmojoje pusėje (Рыбина: 226).

117). Per visą VIII–XII a. laikotarpį Palangos kapinyne gintaro buvo mažiau nei Kretingos, Prysmančių, Lazdininkų kapinyuose, mažiau nei žemaičių vakarinio pakraščio Bikavėnų kapinyne²⁶. Gintaro dirbinių mažėjimo tendencija Palangoje, Prysmančiuose ir Kretingoje X–XI a. yra vienoda (Palangos hinterlandas), tuo tarpu Lazdininkai vėl išsiskiria: čia tuo metu gintaro ne mažėjo, o daugėjo. Tokia pat tendencija pastebima ir lyginant stiklo karolių paplitimą: stiklo karolių procentas Palangoje ir jos hinterlando kapinyuose smarkiai mažėjo nuo VIII iki XII–XIII a., o Lazdininkuose tuo pat laikotarpiu stiklo dirbinių akivaizdžiai gausėjo (VIII a. čia jų buvo du kartus mažiau nei Palangos hinterlando gyvenvietėse, apie XI a. – jau tiek pat, o apie XII a. – du kartus daugiau). Gintaras Palangos gyventojams buvo žaliava, pelningai parduodama prekė, gal todėl pačioje Palangoje jo būta mažiau. Be to, yra žinoma, jog gintaras plito ne gaminių, o žaliavos pavidalu ir būdavo apdirbamas vietoje (Мутуревич 1965: 60; Рыбина 1972: 224).

Kitokią nei Palangos hinterlando, ekonominę Lazdininkų raidą su Palanga būtų galima sieti pagal centro smukimą XII a. Susilpnėjusi Palangos, kaip centro, įtaka pirmiausia reikėsi tolimesniuose žemės pakraščiuose, kur silpnėsi periferijos ir centro ekonominiai ryšiai, mažesnis distribucijos poreikis, menkiau išvystytas kelių tinklas (tuo metu galėjo visai sunykti ir kai kurios periferinės, labiau nuo gretimų žemių izoliuotos, gyvenvietės)²⁷.

Žemių ir genčių pakraščiuose esančios gyvenvietės ir lokaliniai centrai visada patirdavo keleriopas įtakas: savos žemės ar genties ekonomines bei politines įtakas ir gretimų teritorijų įtakas, visų pirma – ekonominio pobūdžio. Dėl kokių nors priežasčių susilpnėjus teritorijas vienijančioms jėgoms, pakraščių centrai ar teritorijos galėdavo patekti kaimyninių centrų įtakon ir vystytis savarankiškai. Labai tikėtina, jog būtent tokio proceso atspindžiai pastebimi nagrinėjant Mėguvos žemės hinterlandą.

Lazdininkų išskirtinumas galėjo būti susijęs ir su prekybiniu Šventosios upės keliu. Ši upė vikingų laikais, matyt, tarnavo prekybine trasa tarp Duvzarės žemės centro Impilties ir jūros (Žulkus, Springmann 2001).

²⁶ Duomenis, remdamasis V. Žulkaus tyrimais, taip pat iš dalies paskelbė ir Sidrys (1994: 78).

²⁷ Agrarinuose regionuose ekonomika buvo tradiciškesnė ir centrų smukimas ar iškilimas turėjo ne taip kontrastiškai ir staigiai lemti pasikeitimus regioninėje ekonomikoje.

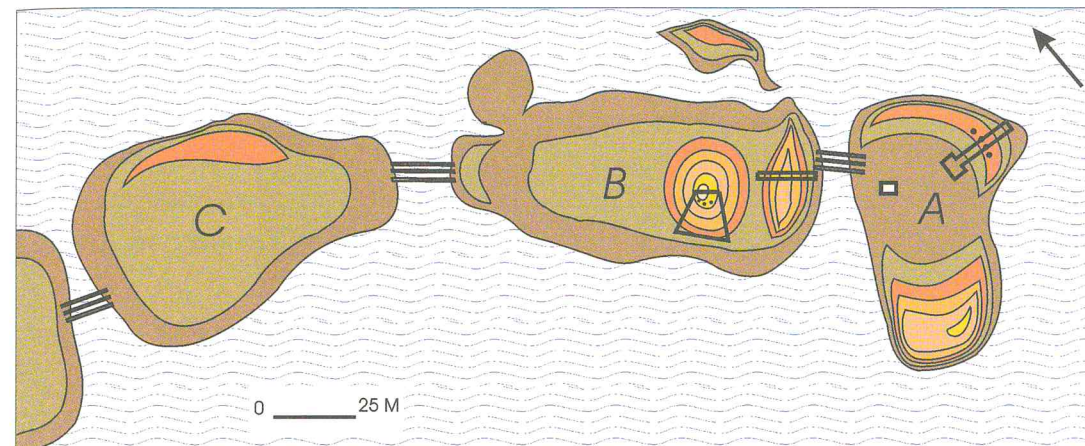
Tyrinėjant Palangos hinterlandą rasta, jog Mėguvos žemėje X–XIII a. yra buvusios dvi didesnės teritorinės-administracinės sritys. Sprendžiant pagal gyventojų skaičiaus dinamiką ir ekonominius saitus, X–XII a. vieną sritį sudarė Palanga su savo hinterlandu, o kita (sąlyginai ją galime pavadinti „Lazdininkų sritimi“) yra buvusi Mėguvos šiaurinėje dalyje.

VAKARŲ BALTŲ EUROPEIZAVIMO KELIAI

X–XII a. laikotarpį galime pavadinti kuršių kultūros suklestėjimo amžiumi. To meto kapai turtingiausi, juose daugiausia sidabru puoštų dirbinių, geros kokybės ginklų. Kuršiai dažniausiai minimi skandinavų šaltiniuose, jie tarpininkauja tarpgetinėje prekyboje, pvz., lyvių prekyboje su latgaliais palei Dauguvos ir Gaujos upes.

Archeologinių duomenų, kurie papildytų šaltinių žinias apie skandinavų bandymus kolonizuoti kuršių žemes, yra nedaug. Jau aptartų pajūrio baltų kontaktų su skandinavų kilmės persikėlėliais Tautų kraustymosi laikotarpyje pasekmė būtų tariama kuršių priklausomybė švedams apie 650 m., po švedų karaliaus Ivaro Vidfadmi nukariavimų (Mickevičius 1993). Bandymus išlaikyti danų ir švedų įtaką Kurše gerai parodo Rimberto kronikoje pavaizduoti 853 m. įvykiai, Sakso Gramatiko kronikos *Gesta Danorum* faktai. Danų ir švedų žygių į kuršių ir jų pietinių kaimynų sembų žemes aprašymais mirgėte mirga Islandų sagos.

Šiuo metu be Grobinios, kurioje apie 650–900 m. yra gyvenę Švedijos ir Gotlando pirkliai bei kariai, žinomas Palangos prekybinis centras, kur X–XII a., šalia vietinių kuršių, gyveno ir iš Haitebiu apylinkių atvykę pirkliai. Skandinavų įtakas Lietuvos pajūrio gyventojams rodo Bandužių kapinyno suardytosios dalies radiniai ir netradicinės statybos pėdsakai greta buvusiam ankstyvųjų viduramžių Žardės gyvenviečių komplekse (Genys 1995). Apuolėje taip pat spėjama buvus skandinavišką koloniją: tarp Andulių kapinyno radinių (saugomų Berlyne) taip pat nemažai skandinaviškos kilmės papuošalų bei ginklų. Istoriografijoje gaji tradicija su skandinavais sieti ir kai kurias kitas gyvenvietes bei pilsis, pvz., Kretingoje (*Grottinga*) manoma buvus skandinavų gyvenvietę (Narbutas 1994).

38 pav. Įtvirtinta vikingų laikų gyvenvietė Ažuolų saloje Platelių ežere (V. Žulkus). A – Pietinė gyvenvietė; B – Vidurinė gyvenvietė; C – Šiaurinė gyvenvietė.

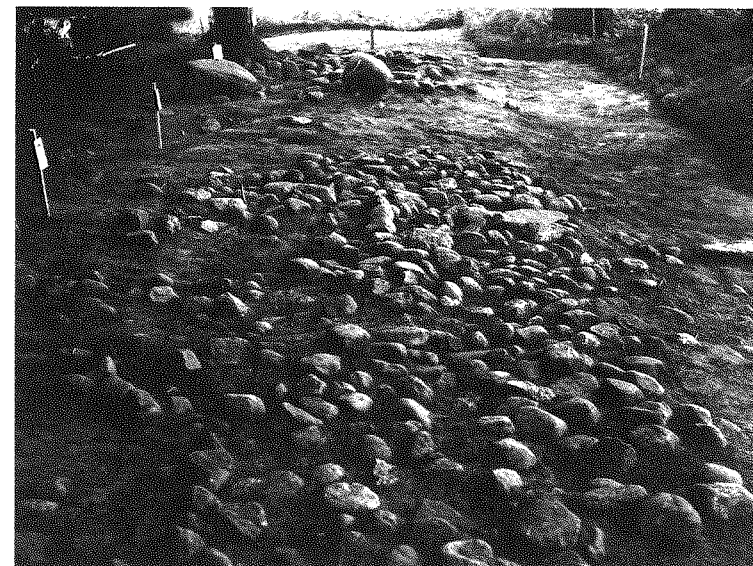
Vikingams priskiriama ir pirmoji Platelių ežero salos pils (Balinski 1846: 525). Platelių paežerėje yra trys žemos salelės, kurios galėjo susidaryti natūraliai, o gal buvo suformuotos dar senovėje iškasus griovius. Ši vieta vadinama „Ažuolų sala“. 1997–1998 m. autorius čia buvo žvalgyta trumpai egzistavusi įtvirtinta gyvenvietė. Aptikta pylimų ir ant jų buvusių medinių sutvirtinimų pėdsakų. Vidurinėje saloje yra taisyklingos formos natūrali kalvelė. Ant jos, nedidelėje apskritoje apie 50 m² dydžio aikštelėje yra stovėjęs stulpinis statinys. Aikštelės kraštą galėjo supėti iš akmenų sukrauta siena, o dar viena panaši galėjo būti apie 4 m žemiau, kalvos pašlaitėje. Kalvelė apačioje, atrodo, buvusi apkasta griovelis. Kas per statinys buvo ant kalvos, dar neišku – labai tikėtina, jog jis buvęs ne buitinės paskirties, o tarnavęs kulto reikalams. Pietinėje saloje rasta gyvenamo namo pėdsakų – jis buvo nedidelis: apie 3 m pločio ir apie 4 m ilgio. Ties jo viduriu, arčiau šiaurinės sienos, stovėjo iš akmenų sukrautas antžeminis židinytis. Namas, matyt, buvo rėtinis ir turėjo pamatus, sukrautus iš nedidelių akmenų. Tai, jog kasinėjant nerasta radinių, net keramikos, rodo čia gyvenus labai trumpai. Spėjama, kad Ažuolų salose žmonės gyveno apie X–XI a. Jie buvo labai trumpai: atėjo, perkasė ežero kyšulį grioviais, sutvirtino salas pylimais bei tvoromis, pasistatė namus ir... išėjo. Atkastame pastate buvo labai mažai anglių, jis, atrodo, nesudegė, bet buvo apleistas ir supuvo. Tiek įtvirtintos gyvenvietės topografija, tiek ir statybos tradicijos yra labiau būdingos skandinavams nei kuršiams.

Platelių apyžėryje tyrinėjant nedidelį piliakalniuką, vadinamą Grigaičių pilale, be įvirtinimų pėdsakų kalno aikštelėje, jo papėdėje dar rastas akmenimis grįstas ir kraštuose didesniais akmenimis pažymėtas apie 3 m pločio kelias. Grigaičių kompleksas datuojamas II tūkstantmečio pradžia. Akmenimis grįstų plačių kelių baltų piliakalnių ir gyvenviečių aplinkoje nežinoma. Analogijų randame Danijoje ir Švedijoje. Todėl tikėtina, jog skandinavai kurį laiką gyveno ir apie Platelių ežerą, Kuršo gilumoje.

Grigaičių (Ilgio)²⁸ piliakalnis yra visai nedidelis (kalno aikštelė vos 28x25 m dydžio), kalva – iki 10 m aukščio. Čia senovėje gyventa, tačiau neilgai – aikštelės viduryje ryškesnių pėdsakų nepalikta. Keramika rodo, jog žmonės čia gyveno maždaug prieš tūkstantį metų – vikingų laikais. Piliakalnio aikštelę tuomet juosė vienguba gynybinė siena iš stulpų su rąstais tarp jų, o jos apačią stiprino virš akmenų supiltas pylimėlis. Sieną sudvigubėjo ties 1,8 m pločio vartais, prie kurių, atrodo, buvo maždaug 2x2 m dydžio bokšteliai. Nuo vartų nuožulniai ėjo kelias, įdomūs jo fragmentai atidengti piliakalnio papėdėje. Išliko 12 m ilgio kelio dalies fragmentai. Grindinys buvo sudėtas iš nedidelių natūralių ir skeltų akmenų. Kelio plotis apie 3 m, abipus jo gulėjo stambesni akmenys, kai kurie iš jų patašyti. Šis kelias, atrodo, palei piliakalnį suko į pietus, link buvusio upelio (Žulkus 1998b). Akmenimis grįsti keliai neįprasti baltų ankstyviesiems viduramžiams. Tokie tūkstanties metų senumo akmenimis grįsti keliai yra labai reti ir rytų bei šiaurės Europoje. Jų pėdsakų aptikta Skandinavijoje, gerai išlikęs apie 1000 m. po Kr. datuojamas kelias Danijoje laikomas priešistorio fenomenu. Šis kelias labai panašus į buvusį šalia Pilalės – taip pat sukrautas iš nedidelių natūralių ir skaldytų akmenukų, pakraščiuose apdėtas didesniais akmenimis (Wikinger 1992: 49; Jørgensen 1993: 228–231).

XI a. ir vėliau kuršiai aktyviai veikė ir Baltijos jūroje: puldinėjo pirklių laivus, siaubė danų ir švedų pakrantes, kur net trumpai apsigyvendavo (Elando saloje). Tikėtina, kad kuršiškos kilmės vietovardžių žinoma rytų Švedijoje, Gotlande ir Bornholmo saloje. Kuršiai buvo išmokę jūros mūšių taktikos ir sumaniai ją taikydavo. Jų laivai turėjo būti panašūs į skandinavų. Anot Henriko Latvio, 1210 m. kuršių piratai sąsiauryje tarp Gotlando ir Erezundo salų

²⁸ *Ilgi* arba *Kgrigaitė* (LEK I, 1. CCLIII; Salys 1930: 180)

39 pav. „Garvės“ grindinys šalia Grigaičių piliakalnio. Vikingų laikai (V. Žulkaus nuotr.)

valtėmis plaukusius piligrimus subadė ietimis ir nuskandino iš savo aukštesnių laivų (Henrikas Latvis).

Nuo XII a. vidurio, smunkant kuršių kultūrai, turėjo mažėti ir jų kultūros įtaka bei teritorija. Nuo XII a. išnyksta kuršiškas substratas Jūros baseine, sumažėja kuršiams būdingų radinių pietinėse žiemgalių žemėse. Tuo pat metu kuršiai bandė kontroliuoti prekybą savo pakrantėse. Kuršių prekyba su jų jūriniais kaimynais turėjo vikingavimo bruožų, todėl senuosiuose šaltiniuose kuršiai plėšikai tradiciškai priešpastatomi taikiems pirkliais iš Sembos. Dėl kuršių ir estų piratų grėsmės prekybinis jūrų kelias iš pietinių Baltijos pakrančių į Rusijos prekybos centrus XI–XII a. ėjo palei rytinius Švedijos krantus ir Suomijos vandenimis. Įsigalint Baltijos jūroje vokiečių miestų pirkliais, o vėliau ir Vokiečių ordinui, kuršių vikingavimo galimybės ir įtakos kaimynams Baltijos pakrantėse labai sumažėjo.

Nemuno kelias iš vakarų į rytus

Nemunas nebuvo kuršių vidinė upė, tačiau visais laikais susisiekimas ir prekyba Nemunu turėjo reikšmės ne tik prie jo gyvenusioms gentims. Klaipėdos aplinkinių kuršiai visą laiką kontroliavo laivybą Klaipėdos sąsiauryje, o nuo XII a.,

šiam sąsiauriui virtus Nemuno žiotimis į jūrą, didesne dalimi ir prie Nemuno gyvenusių baltų ryšius su Baltija. Nemunas visais laikais buvo antrasis pagal reikšmę (po Dauguvos) prekybinis kelias, jungęs baltų gentis su Baltijos jūros šalimis.

Nemuno, kaip svarbiausios grandies tarp vakarų ir rytų baltų kultūrų, vaidmenį gerai iliustruoja romėniškojo laikotarpio papuošalų ir įvairių dirbinių paplitimas. Galima spėti, jog jau V–VII a. Nemuno prekybinis kelias per intakus Nerį, Ščarą bei Serveč pervalkomis buvo sujungtas su Dauguvos ir Pripetės baseiniais, toliau ir su Dnepru, tačiau nėra pakankamai duomenų, rodančių Nemuno, kaip prekybos kelio iš Baltijos jūros į Dnepro baseiną aktyvų funkcionavimą VII–VIII a. Nemuno, kaip svarbiausios Lietuvos vidaus prekybinės arterijos vaidmenį didele dalimi lėmė skandinavų–baltų santykių raida VIII–XII a. (Žulkus 1996).

Skandinavų interesai rytų Baltijoje jau VII–VIII a. buvo ne tik ekonominio, bet ir politinio pobūdžio. Skandinavų politikoje rytų Europos atžvilgiu ir baltų–skandinavų santykiuose galima išskirti kelis etapus, žymėjusius kokybiškai skirtingus skandinavų interesus baltų kraštuose (Mickevičius 1993: 96).

Pirmasis etapas (nuo VII–VIII a. iki maždaug 840 m.) buvo paženklintas skandinavų ir baltų prekybinių santykių plėtojimu ir aktyviomis turto, žemių, politinės valdžios ir rinkų paieškomis iš skandinavų pusės. Galima teigti, jog tuo metu skandinavų ekonominės ir politinės ekspansijos rytinėje Baltijoje pagrindiniai taikiniai buvo baltų kraštai, pirmiausia turtingi Kuršas ir Semba. Tas faktas, jog skandinavai jau apie 760 m. į Senąją Ladogą gabendavo gintarą, rodo jų tarpininkavimą baltų–slavų prekyboje. Maždaug nuo 800 m. į vakarų slavų žemes pietine Baltijos pakrante iš Rusijos dirhamų pavidalu pradėjo plaukti Artimųjų rytų sidabras. Tai paskatino skandinavų pirklus aktyviai įsiterpti į šią prekybą. Dėl to 800–840 m., kai buvo ieškoma kelių į Rusiją (Noonan 1991), skandinavų dėmesys Nemuno keliui turėjo ypač išaugti.

Antrasis etapas (840–950 m.) – tai labai aktyvi vikingų veikla Rusioje, ženklina milžiniškais sidabro dirhamų kiekiais, skandinavų pirklių iniciatyva atgabentais į šiaurės ir vakarų Europą Volgos ir Dnepro–Dauguvos keliais. Netenka abejoti, jog buvo ieškoma ir kitų kelių, neaplenkiant ir Nemuno. Neatsitiktinai nemaža dalis skandinaviškos kilmės ginklų rasta pajūryje, prie

Nemuno arba didesnių jo intakų (plg. Kazakevičius 1996; 1998; 1999; Butėnas 2001). Beveik visas Skandinavijos ir vakarų Europos importas Kauno apylinkėse yra iš VIII–X a. (Bertašius 2001). Nežiūrint akivaizdaus pagyvėjimo IX–X a., Nemuno kelias nei tada, nei vėliau, neįgijo tokios reikšmės, kaip prekybinis kelias Dauguvos upe.

Trečiasis etapas – laikotarpis nuo 950 m. iki XIII a. Rusios–Skandinavijos prekyba sidabru staiga nutrūko apie 950 m., nors Rusia rytietišku sidabru su vakarų slavais prekiaavo dar iki 960–970 m. (Noonan 1991). Staigaus tos prekybos bankroto ir skandinavų „sidabro amžiaus“ pabaigos priežastys dar nėra aiškios, tačiau pasekmės buvo akivaizdžios. Nutrūkus sidabro prekybai, palaipsniui nustojo funkcionuoti daugelis prie Dnepro buvusių prekybos centrų, tame tarpe toks žinomas multietninės sudėties centras kaip Gnezdovas²⁹. Nemunu iš rytų į vidurio Lietuvą atplaukdavo rytų slavų dirbiniai, dauguma jų koncentravosi Kauno apylinkėse (Kuncienė 1981: 66). Kauno apylinkes iš vakarų Nemunu pasiekdavo kai kurie kuršiams būdingi X a. pab. – XIII a. radiniai (apyrankės smailėjančiais ir gyvuliniais galais, su daugiakampėmis buoželėmis).

Šios priežastys gali būti suvoktos išsiaiškinus ekonominę ir politinę situaciją kraštuose į vakarus ir į rytus nuo Nemuno. Nuo XI a. dideliame kuršių areale savo turtingumu, politiniu ir ekonominiu stabilumu išsiskyrė pietiniai kuršiai, kurių žemėje buvo svarbių prekybos centrų. XI a. pradžioje nustojus egzistuoti Kaup–Viskiautų kompleksui ir palaipsniui užankant sąsiauriui tarp jūros ir Kuršių marių pietinėje Nerijos dalyje (Kleeman 1939; Кулаков 1994), prekybos Nemunu balansą atstatė Klaipėdos apylinkių centrai (Žardė–Laistai) ir Palanga. Dar labiau nei kuršiai, vidurio Lietuvos kultūrą įtakojo prūsai (Bertašius 2001). Šios aplinkybės kalbėtų apie svarbų pietinių kuršių vaidmenį Klaipėdos vakarų–rytų prekybinėje konjunktūroje. Yra pagrindo manyti, jog XI–XII a. pajūrio baltai – kuršiai ir prūsai – savo prekybinio aktyvumo dėka sukūrė geras prielaidas prekybai Nemunu su rytų baltų ir rytų slavų gentimis. Deja, turimi duomenys nerodo, kad tokia prekyba būtų išvysčiusi. Kodėl?

Intensyviai prekybai Nemuno aukštupyje XI–XII a. galėjo trukdyti daugelis veiksnių. Vienu iš jų, matyt, buvo aktyvesnė lietuvių genčių migracija į

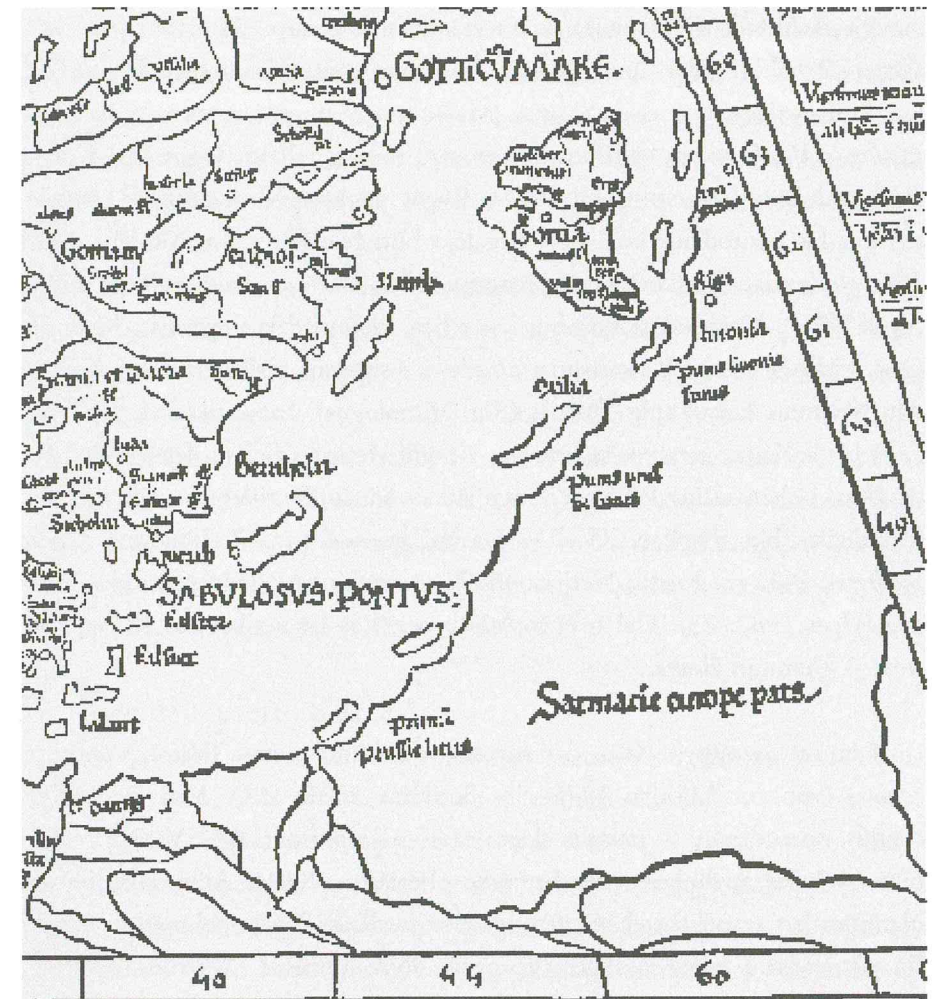
²⁹ Gnezdovo centras atsirado IX a. antroje pusėje, o jo pagrindą greičiausiai sudarė nedidelė baltiška gyvenvietė. Intensyviausias gyvenimas Gnezdove vyko X a. viduryje, o sunyko – XI a. pradžioje (Mühle 1988).

jotvingių, gyvenusių abipus Nemuno, žemes (Volkaitė-Kulikauskienė 1987), kuriam laikui uždariusi prekybą šia upe. Kita priežastis – baltų–slavų (radimičių ir krivičių) metizacija, aktyviai vykusį XI–XII a. Joje dalyvavo ir Pripetės dregovičių grupė, kuri X–XI a. pr. pradėjo aktyviai plėstis įvairiomis kryptimis. Pagrindinė dregovičių masė patraukė į šiaurę palei Dneprą ir Bereziną, o iš pietinės Pripetės baseino dalies jie kėlėsi į baltų žemes. Aktyvūs dregovičiai smelkėsi ne tik į jotvingių, bet ir į mozūrų kraštą Narevo ir Bugo aukštupyje (Седов 1982: 116, 158). Dregovičių ekspansija į baltų žemes nebuvo taiki. IX–XI a. pr. gana tankiai baltų apgyventi Nemuno aukštupiai ištuštėjo, o XI–XII a. pr. ten naujose vietose kūrėsi jau slavų gyvenvietės (Древняя Русь 1985). Dregovičių ekspansija turėjo įtakos ir skandinavų prekybai Padniepryje (Stalsberg 1988: 455).

Šių faktų pakanka įsitikinti, jog Nemuno aukštupiai nuo XI a. buvo skirtingų baltiškų ir baltiškų–slaviškų kultūrų susidūrimo arena. Šie procesai negalėjo vykti taikiai, o kartais net uždarydavo prekybai Nemuno aukštupius. Kita vertus, naujai atsiradę slavų centrai Nemuno aukštupiuose vėl užmezgė prekybinius ryšius su baltais ir skatino prekybą. Metalas, kaulinės šukos, kuršiškos ir skandinaviškos kilmės papuošalai į Naugarduką pateko iš baltų pajūrio Nemuno prekybiniu keliu. Didesnė dalis šio importo datuojama X pab. – XI a. Turimi duomenys rodo, jog aktyviausiai prekyba vyko XII–XIII a. XI–XII a. periodui priskirtini tokie kuršiški radiniai šiaurinėje dregovičių dalyje, kaip apyrankės gyvuliniais galais ir pasaginės žvaigždinės segės (Седов 1982: 118; Dukša 1981: 106).

Lyginant Dnepro ir Nemuno prekybinius kelius, galima išskirti vieną svarbų faktorių, padėjusį atsirasti ir stabiliai veikti Dnepro prekybiniam keliui. Tai etninio ir politinio pobūdžio slavų ir skandinavų bendradarbiavimas, pasiektas per skandinaviškos kilmės Riurikovičių dinastiją (Жарнов 1991: 219). Panašaus pobūdžio bendradarbiavimo apraiškų galėtume rasti ir Lietuvos pajūryje, tačiau disponuodami tik archeologine medžiaga, negalime to patikrinti ir objektyviai įvertinti. Visais atvejais šis politinis ir etnis bendradarbiavimas vargu ar siekė toliau už kuršių ir skalvių žemes.

Pietinė Kuršių marių dalis, kol egzistavo sąsauris pietinėje Kuršių Nerijos dalyje, buvo svarbus tarpinis kelias į Nemuną. Šioje marių dalyje buvo pa-

40 pav. Kuršių Nerijos sala Ptolomėjaus 1482 m. žemėlapyje (pagal Jäger 1982: 23)

kankamai gilu saugiai laivybai vikingų laivais. Toliau Rusne iki Tilžės apylinkių vikingų laivai galėjo plaukti su burėmis. Aukščiau Kauno, viduriniame ir aukštutiniame Nemuno ruože, plaukti buvo galima tik pervelkant laivus per slenksčius. Prekybai, matyt, buvo naudojamas jau ne vien vandens kelias, bet ir kelias palei vandenį.

Su Kuršių mariomis ir Nemunu gali būti susiję kai kurie runų įrašai Skandinavijoje. Vienas iš jų būtų XI a. antrąja puse datuojamas įrašas runų ak-

menyje iš Alstado (Norvegija), kuris yra skaitomas taip: „Egilis (?) pastatė šį akmenį Toraldui, savo sūnui. Jis mirė Vitaholm'e tarp Ustaholm'o ir Gard'o“. Kai kurių vakarų tyrinėtojų (Ulsen, Marstrander) nuomone vietovardžiai *Ustaholm* ir *Vitaholm* yra baltiškos kilmės ir jų reikėtų ieškoti Rygos arba Kuršių marių įlankose (Мельникова 1977). Rygos įlankoje XI a. antrojoje pusėje, ten dar tik pasirodžius kuršiams, negalėjo būti baltišku vandenvardžiu, todėl *Ustaholm'o* reikėtų ieškoti Kuršių mariose. *Usta, osts, uosts* baltų kalbose reiškia „upės žiotis“. Nemuno žiotyse buvo ir tebėra vietovardžiai Upesosts, Krumme Osts, Vytinės uostas, Uostadvaris. *Ustaholm'o* situaciją puikiai atitiktų viena iš salų Nemuno žiotyse (plg. Rusnės (*Rus*) etimologiją). Labai tikėtina, jog *Vitaholm* buvo Kauno apylinkėse, kur yra žinomi vietovardžiai su dalele *vit-, vita-* (Žulkus, Urbanavičius 1995). Vikingų laikais Kuršių Nerija buvo laikoma sala, ši tradicija išliko ir vėliau. XV–XVI a. žemėlapiuose, pvz., Ptolomėjaus *Tabula moderna*, 1482 m. Kuršių Nerija tradiciškai vaizduojama kaip Nemuno deltos sala (Jäger 1982: 23). Dėl to *Ustaholm'o* paieškos labai tikėtinos Kuršių mariose – Nemuno žiotyse.

Nemuno žemupyje XI a. dar egzistavo Linkūnų (netoli Tilžės) prekybinis centras (von zur Mühlen 1975: 53; Bertašius 2001: 194). Kitas prekybinis centras, sprendžiant iš gausaus skandinaviško importo (LAA IV:122), galėjo būti Viešvilės apylinkėse prie Jurbarko (Bertašius 2001). Apie Tilžę abipus Nemuno jau seniai pastebėti ypatingi vietovardžiai. Pagal Aschmann daugelis šių vietovardžių mena vikingus (variagus). Pvz.: Vorusnė (Warruß), Swarren, Skulbetwarren, Plaušvariai, Pilvariai, Leitvariai, Variškės, Vartuliškės, Warskillen. *Var* reiškia *Wehr* (įtvirtinimai, ginklai), esą variagai buvę ginkluoti žmonės, kurie su jūriniais laivais iš Švedijos per jūrą keliaudavo ir čia plėšikaudavo bei prekiaudavo (Aschmann 1963). Šaknis *var-* gali būti siejama ir su švedišku *vara*, danišku *vare*, reiškiančiu prekę. Įtikinamo hidronimų su *var* išaiškinimo baltų kalbų pagrindu neranda ir kalbininkai (Vanagas 1981: 362–363).

Labai įdomus yra pačios Nemuno upės pavadinimas. Aukštupyje ir vidurupyje didžiausia Lietuvos upė nuo seno vadinama Nemunu, tuo tarpu upės žemupį XIII a. atėję vokiečiai vadino *Memel*. Pastarasis Nemuno žemupio vardas yra ne vokiečių sugalvotas, bet autentiškas – ši upė, anot 1253 m. Popiežiaus

Inocento IV 1253. 08. 23 d. bulės, vietinių žmonių kalba buvo vadinamas *Memole* (*Memole vulgariter appellatum*) (PUB 1. H. 1. Nr. 275. S. 207; Mažeika 1993: 105–106; Demereckas 1995). Ši *Memole* nuo Tilžės dalijasi į keturias atšakas, kurių svarbiausia senovėje buvo Rusnė (Russ), dabar tai Atmata. XIII a. pirmą kartą buvo paminėtas ir Kuršių Nerijos vardas – *neria curonensis* (Willoweit 1969: 128).

Ordinui užkariavus Pavislį ir kariaujant pietinėse bei vakarinėse prūsų žemėse, prekyba mariomis ir Nemunu gerokai suaktyvėjo. Šiuo vandens keliu skalviai, aukštaičiai ir lietuviai apsirūpindavo druska, ginklais ir kitais dalykais, kuriuos gabeno skandinavų, Rygos ir sembų pirkliai (PUB 1. H. 1. Nr. 275. S. 207). Klaipėdos sąsiauris tuo metu beliko vienintelis patikimas vandens kelias į Kuršių marias, nes protaka ties Šarkuva, vikingų laikais buvusi svarbiausiu prekybos keliu iš jūros į marias ir Nemuną, dėl atviros jūros ir dažnos bangų mūšos XIII a. viduryje galėjo egzistuoti tik nuolat ją gilinant, o jos išlaikymas reikalavo pernelg didelių darbo sąnaudų (Jähnig 1989: 121).

Šventoji pietų Kurše

Paleogeografinė, ekonominė ir politinė situacija jau vikingų laikais sudarė prielaidas pakrančių prekybos centrams atsirasti didesnių upių, įtekančių į jūrą, žiotyse. Šventojoje šios prielaidos buvo tokios pat kaip ir visame Baltijos regione, kur iniciatyva prekyboje ir piratavime vikingų laikais priklausė danams ir švedams. Pajūrio prekybos centrai Baltijos pakrantėse paprastai buvo išsidėstę ne rečiau kaip vienos plaukimo dienos atstumu, t. y., ne rečiau kaip kas 100 km (Hennig 1944: 165). Tankiau apgyventose vietose pajūrio prekyvietės (faktorijos) ir prekybos centrai buvo labiau susitelkę. Ypač svarbus veiksnys jiems atsirasti buvo natūralūs uostai, paprastai didesnių upių žiotys, rečiau atviros vietos su mažais upeliais, pvz., Palanga (Žulkus 1997).

Pakrančių prekyvietėms atsirasti reikėjo turėti: nuo vėjo apsaugotą prieplauką, galimybę laivams priplaukti prie kranto (išsikrauti ir pasikrauti), prekybinį (įtvirtintą) centrą su ekonominiu hinterlandu, gėlo geriamo vandens šaltinį, saugumo garantijas prekiaujantiems žmonėms (Žulkus, Springmann 2002).

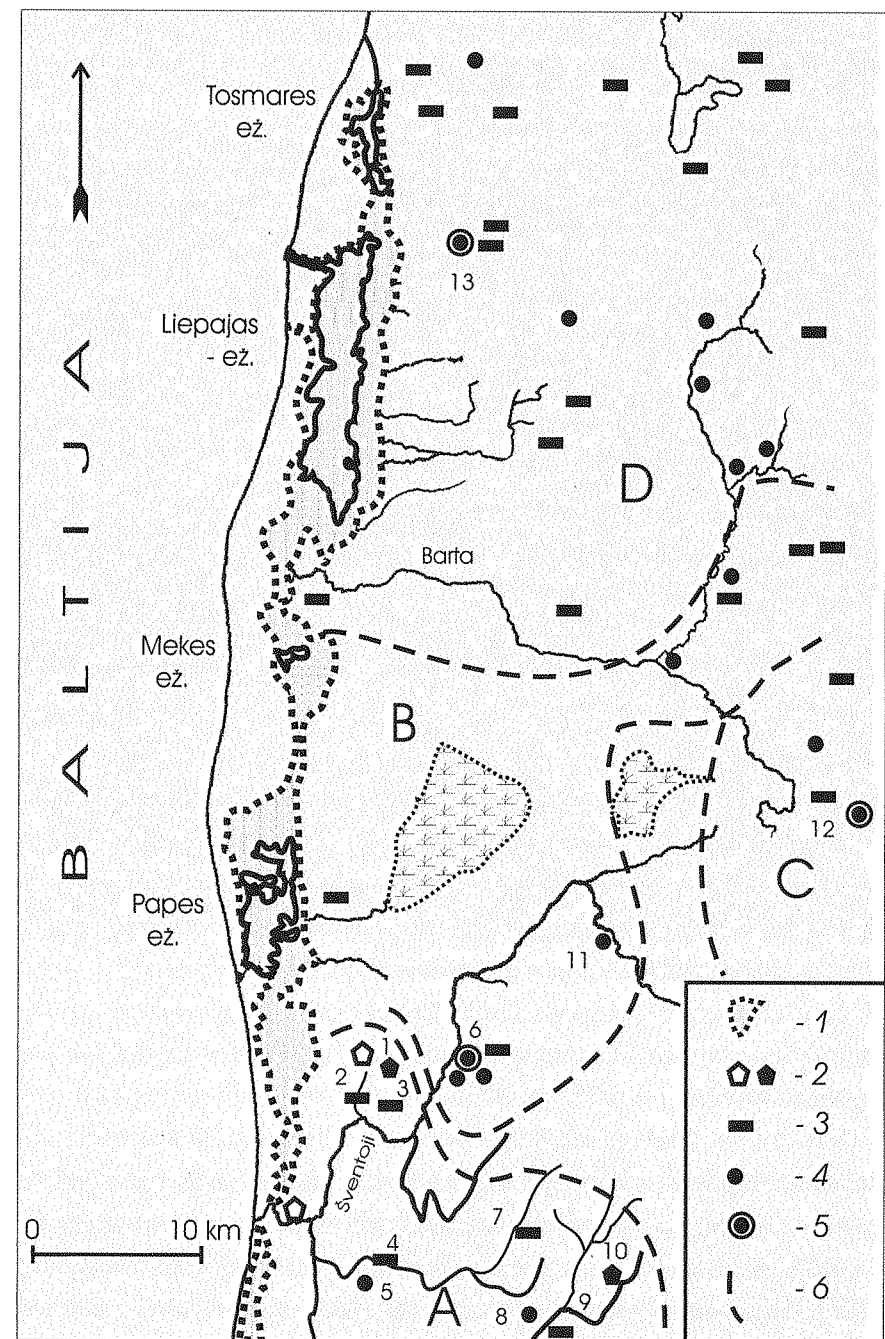
Tarp Klaipėdos apylinkėse buvusių prekybinių gyvenviečių ir Liepojos apylinkių su Bartos upe bei skandinavų kolonija Grobinioje, beveik 100 km ruože,

vienintelė vikingų laikais laivybai tikusi upė buvo Šventoji (Heiligen-Aa). Vietoj pelkių, dabar besidriekiančių Latvijos ir Lietuvos pajūryje, nuo Tosmaro ežero šiaurėje iki Šventosios pietuose, tyvuliavo didelė lagūninė įlanka. Daugelis upių įtekėjo ne tiesiai į jūrą, bet į šią įlanką, davusią vardą ir senovinei kuršių žemei – Pamariui. Dėl to dauguma Latvijos pajūrio (iki Liepojos) senovinių gyvenviečių ir kapinynų 5–8 km atstumu nutolę nuo jūros pakrantės (Latvijas 1974: 59, 90; Urtāns, Asaris 1998: 44, 50). Tiesiai į jūrą įtekėjo tik Šventoji.

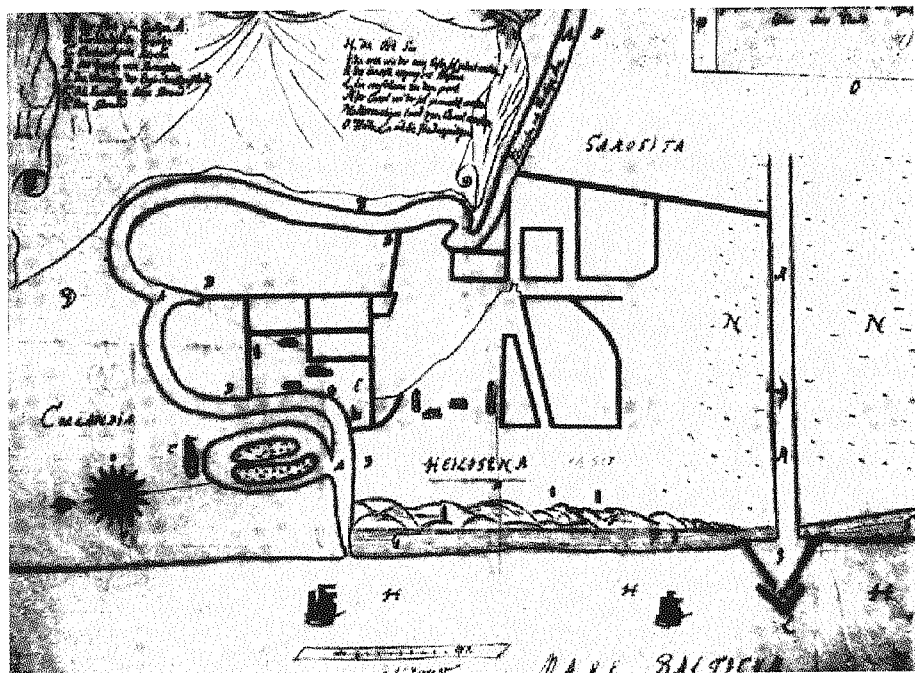
Kuršių Šventoji (latv. *Sventāja*) yra 73 km ilgio, o jos baseinas užima 472 km² (Tarybinė 1986: 394). Upės vardas „Šventoji“ labai paplitęs baltų kalvų areale. Prūsų, lietuvių ir latvių žemėse tokių upių žinoma apie dešimt. Didžioji dalis upių su *švent* arba *juod*, *alk*, *veln*, *kauk*, ankstyvaisiais viduramžiais buvo sakralizuotos žemių arba genčių teritorijų ribos, teritorijų „sargybiniai“ (Žulkus 1989: 107–116). Šventoji ir jos intakas Juodupė buvo natūrali Duvzarės ir Mėguvos, Duvzarės ir Ceklio žemių riba. Be to, Šventoji su jūra jungė toliau nuo pakrantės buvusias Mėguvos ir Duvzarės kuršių gyvenvietes ir centrus.

Šventosios žiotys su Pamario žemėje buvusiu lagūniniu ežeru jungėsi protaka, kurios reliktas, vadinamas Trumpos arba Kanevos upelio vardu, egzistavo dar XX a. pradžioje (Končius, Ruokis 1926: 103). Todėl Šventoji buvo vienas iš vandens kelių, jungusių ilgą lagūninį ežerą su jūra. Per 15 km nuo Šventosios žiočių yra Impilties archeologinis kompleksas. Ankstyvaisiais viduramžiais čia buvo Duvzarės žemės centras. Be to, Bartuvos Ceklio žemėje, ir Luknės, Šventosios intako, aukštupiuose, ankstyvaisiais viduramžiais yra buvusi neįprastai didelė gyvenviečių koncentracija (Urtāns, Asaris 1998: 48–52). 8 km nuo Šventosios žiočių XIII a. yra paminėtos dvi gyvenvietės (LEK, Bd. I. Abt. 1. Nr. CCXLVI, CCLIII; Žulkus 1997: 300, 189 pav.). Netoliese aptikti du vikingų laikų kapinynai (Latvijas 1974: 59). Prie Darbos, Šventosios intako, yra Joskaudų piliakalnis ir Lazdininkų kapinynas. Visos šios gyvenvietės, piliakalniai ir senkapiai priklausė Mėguvos žemei.

Šventoji buvo kuršių žemės skirianti ir jungianti upė, svarbus prekybinis kelias. Pagal savo geografines ir geopolitines sąlygas ji puikiai atitiko vikingų laikų prekybinių emporijų ir vakarų Europos ankstyvųjų viduramžių ir viduramžių prekybinių centrų standartinę raidą. Todėl galima spėti Šventosios žiotyse vikingų laikais buvus „Ufermarkt“ tipo prekyvietę. Jos pėdsakų kol

41 pav. Kuršo pamario paleogeografinė situacija vikingų laikais (V. Žulkus). 1. Buvę lagūniniai ežerai; 2. Senovinės gyvenvietės; 3. Kapinynai; 4. Piliakalniai; 5. Svarbesni centrai.

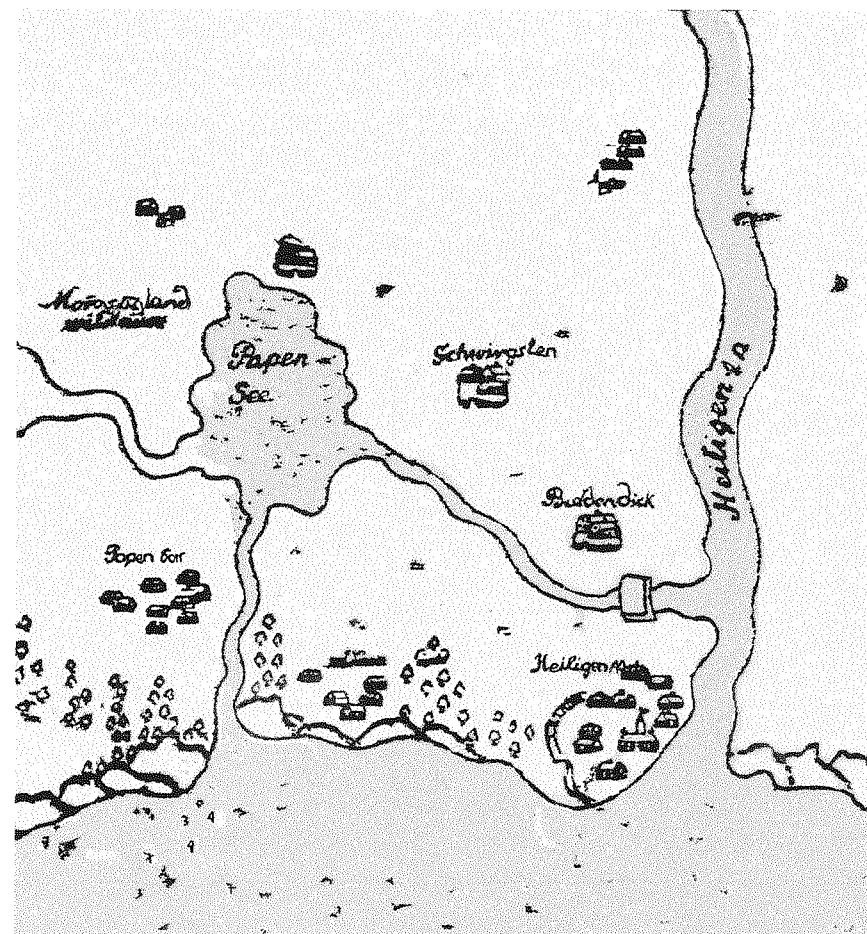
42 pav. Šventosios upės žiotys XVII a. (DSB, kt. Abt., Sx48746)

kas neaptikta³⁰. Senoji jūros pakrantė ties Šventosios žiotimis yra nuplauta bangų ir užlieta jūros, todėl vikingų laikų uosto pėdsakų galėtume ieškoti nebent po vandeniu, tiksliau – po jūrinių dugno sąnašų sluoksniu, arba buvusių upės meandrų vietoje. Vikingų laikų prekybos centro buvimą Šventojoje patvirtintų ir du pakrantėje rasti arabiški dirhamai (Mikelio Balčiaus kolekcija).

Kultūrinė–istorinė situacija liudija Šventosios žiotyse buvus prekybinę pajūrio gyvenvietę. Kol kas neįmanoma pasakyti, ar tai buvo regioninis, ar tarp-regioninis centras.

Vėlyvaisiais viduramžiais Šventojoje buvo tiesiog klasikinio pavyzdžio pakrančių prekyvietė su pirklių bažnyčia (*ecclesia mercatorum*), turgaviete, kurią žymėjo kryžius, laivų stovėjimo vietomis ir net sutvirtinimais, daugiau simboliniais, nei realiais. Tokia Šventosios situacija turi tiesioginių analogijų Baltijos ir Šiaurės jūrų pakrantėse, ypač Vokietijoje (Ellmers 1987). Neatsitiktai-

³⁰ Tik 2000 m. apie 5 km atstumu nuo Šventosios žiočių, tarp upės meandrų, buvo aptikta įtvirtinta gyvenvietė, kurios chronologija dar neiški (autorius tyrimai).

43 pav. Šventoji olando Adriano navigaciniame žemėlapyje, apie 1637 m. (pagal: Gudelis 1998: 35)

nai senosios gyvenvietės vietoje jūra ir dabar išplauna XIV a. viduryje Anglijoje, Taline ir Tartu (Dorpat) kaltų monetų (Balčius 1999). Nors Šventosios žvejų gyvenvietė pirmą kartą paminėta buvo tik 1429 m., netenka abejoti, jog šių pakrančių gyventojai statėsi iki šiol mums nežinomos konstrukcijos laivus, jais plaukiojo žvejoti ir prekiauti jau nuo vikingų laikų (Žulkus, Springmann 2000).

Baltiški radiniai vakarinėse Baltijos pakrantėse

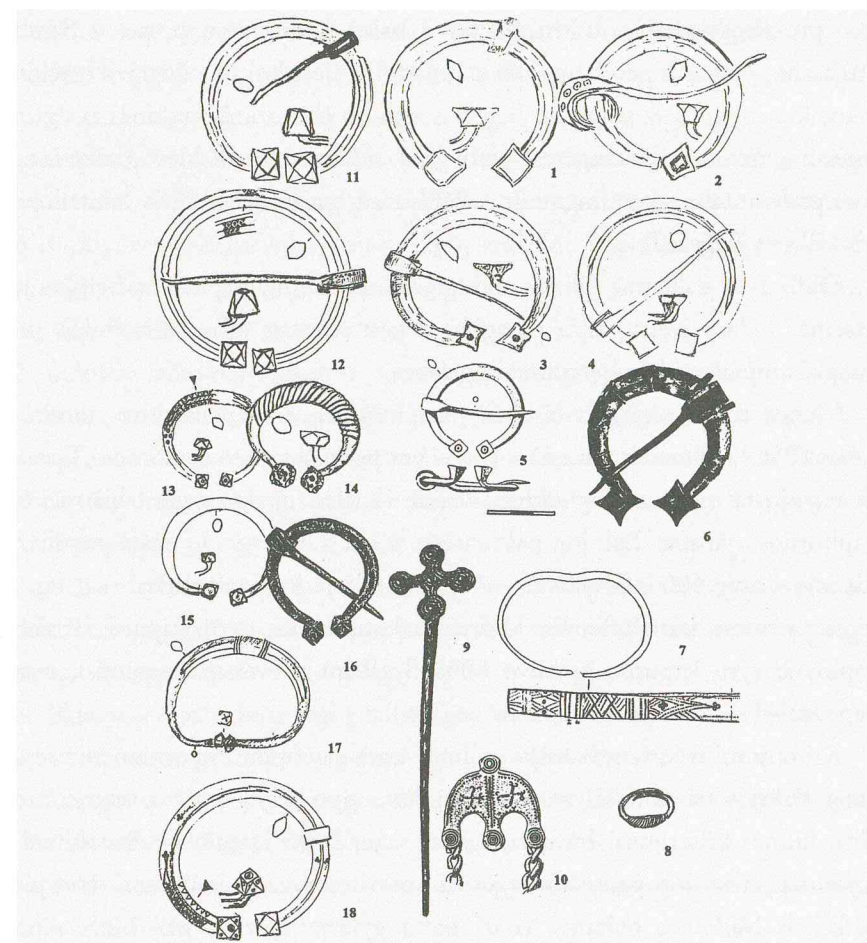
Baltų-skandinavų ryšių iniciatoriais, bent iki XII a., buvo skandinavai. Importas iš Skandinavijos į baltų žemes gerokai persvėrė eksportą iš Pabaltijo į

44 pav. Baltiškos kilmės radinių paplitimas vakarinėse Baltijos pakrantėse (V. Žulkus)

Skandinaviją. Dėl to iki šiol baltų archeologų domėjomasi objektas buvo skandinaviškasis importas, o ne baltiškieji radiniai svetur. Baltiškas importas Skandinavijoje susilaukė didesnio vakarų archeologų dėmesio (Salmo 1956; Ginters 1984; Müller-Wille 1988).

Aptariant baltiškąjį importą vakarinėse Baltijos pakrantėse, sunkiausia patikimai nustatyti kai kurių dirbinių baltišką prigimtį. Vakarinėse Baltijos pakrantėse randami papuošalai yra laikomi „rytų kilmės“ dėl to, jog jų koncentracija baltų kraštuose yra pakankamai didelė. Tačiau tų dirbinių paplitimo arealas kartais daug didesnis už baltų kultūros ribas. Baltiškosios kilmės dir-

45 pav. Vakarų baltams būdingi radiniai iš vakarinių Baltijos pakrančių (V. Žulkus)

biniai vakaruose nėra gausūs. Nemaža dalis baltiškų, arba spėjamai baltiškų, kilmės radinių vakarinėje Baltijos dalyje pietų Švedijoje, pietų Holšteine ir Danijoje yra publikuota, tačiau dalis jų dar tebeguli muziejų saugyklose (KM, LUHM, KNM) ir iki šiol nebuvo identifikuoti.

Kai kurie baltiškų kilmės radiniai pasiekė Baltijos jūros vakarinę dalį dar romėniškosios kultūros įtakos periodu. Baltijos jūros pakrantėse ir salose yra žinomos taip vadinamos prūsų šalutinės serijos akinės segės, datuojamos I–II a. Palyginti nemažai prūsiškų akinių segių rasta Bornholme. Baltiškų dirbinių atsiradimą vakaruose galima sieti su pagrindiniais senojo geležies amžiaus gin-

taro prekybos keliais, nusidriekusiais iš baltų žemių, visų pirma iš Sambijos pusiasalio, į vakarus per danų salas ir Jutlandiją. Bornholmo saloje yra ir vėlesnių, tautų kraustymosi laikotarpio, baltiškų radinių (bronzinės lankinės žvaigždinės segės fragmentas iš Bakkegård/Agerbygård, sidabrinės antkaklės užkeistais apvaliais pastorintais galais fragmentas iš Nygård/Sovgård, lankinės laiptelinės segės dalis iš Baggard).

Didžiausią dalį rytų kilmės vikingų laikų radinių, paplitusių Baltijos jūros baseine, sudaro įvairių tipų pasaginės segės: suvytais arba cilindriniais galais, daugiakampiais galais, gyvuliniais galais.

Vienos rūšies segių, o būtent, pasaginių segių suvytais arba cilindriniais galais (PSC), kilmės ir gamybos vietos yra praktiškai nenustatomos. Tiesa, galime pagrįstai tvirtinti, jog vikingų laikais didelės šio tipo segės labiausiai buvo paplitusios rytinėse Baltijos pakrantėse. Vien Lietuvoje jų rasta netoli 800, Estijoje – apie 400, Gotlande – 234, Suomijoje jų žinoma visai nedaug. Šios segės pietinėse kuršių žemėse dažniausiai randamos vyrų kapuose (Palangos kapinyne vyrų kapuose jų buvo 60% (lyginant su visomis segėmis), moterų kapuose – 12,3%, vaikų kapuose – 28%).

Kriterijumi išskiriant baltiškos kilmės seges galėtų būti jų ornamentas, tačiau daug Baltijos baseino šalyse randamų PSC tipo segių yra neornamentuotos. Kitu kilmės kriterijumi būtų pasaginių segių lankelių pjūviai. Statistiniai palyginimai rodo, jog pasaginės segės su apskrito, ovalaus ir pusapskričio pjūvio lankeliais būdingos baltams, o už baltų gyvenamų ribų gali būti laikomos baltiškuoju importu.

Atkreiptinas dėmesys į dar vieną skandinaviškų ir baltiškų pasaginių segių skirtumą. Žemyninėje Švedijoje bei Danijoje labiausiai paplitusios nedidelės 1,5–3 cm skersmens pasaginės segės (ypač PSC), tuo tarpu baltiškosios ir Gotlando segės yra žymiai didesnės, pvz., Lietuvoje jos būna iki 11 cm skersmens, o vyrų yra 4–7 cm skersmuo. Lietuvoje randama ir tokių pasaginių segių, kurių skersmuo yra 1,4–2,6 cm. Jos labiausiai paplitusios pajūryje, laikomos miniatiūrinėmis ir aptinkamos dažniausiai vėlyvuosiuose kapuose, kaip speciali įkapė. Šių segių kilmės klausimas Lietuvoje nėra svarstytas, tačiau jų paplitimas kuršių žemėse (kitur Lietuvoje jų yra tik vienetai) ir gausios analogijos Skandinavijoje kalbėtų apie prielaidą, jog ir šių segių ištakų reikia ieškoti kaip tik Skandinavijoje.

Patikimesniu kriterijumi papuošalų „baltiškumui“ nustatyti gali būti ornamentas:

1. Baltiškomis reikia laikyti pasagines seges, kurių lankelis puoštas juostiniu persipinančiu ornamentu. Manoma, kad tai grynai baltiškas ornamentas, nors jo ištakos – Švedijoje. Taip pat baltišku laikomas ornamentas, sudarytas iš labai išstėtų ovalų išilgai arba skersai segių lankelių. Vien baltišku negali būti laikomas juostinis ornamentas, sudarytas iš trikampelių, įstrižų kryželių ir akučių (perlų vėrinio) išilginių juostų.

2. Baltišku laikomas svastikos ornamentas ir segės, kurių galvučių viduryje yra + ir x pavidalo ornamentas. Be to, baltiškosioms priskiriamos segės daugiakampėmis ir keturkampėmis galvutėmis, puoštomis perimetru einančiomis tiesiomis linijomis, linijiniu arba kitokiu ornamentu, sudarytu iš miniatiūrinių trikampelių.

3. H. Salmo baltiškomis laiko dviejų tipų seges: a) pasagines seges nusklembtais keturkampių galvučių šonais, tarp jų ir seges išlenkais viršutiniais kraštais; b) pasagines seges aguoniniais galais.

4. Skiauterės pasaginių segių adatų pagrinde laikomos jei ne baltiškumo įrodymu, tai bent būdingu rytinėms Baltijos pakrantėms požymiu.

5. Pasaginių segių adatų pagrindas, dekoruotas išilginėmis linijomis, taip pat kartais laikomas segių baltiškos kilmės įrodymu.

6. Baltiškos kilmės gali būti segės, kurių galvutės arba lankeliai padengti sidabru arba baltu metalu.

Pagrįstai baltiškomis laikomos pasaginės segės gyvuliniais galais – apie tai kalba šių segių kiekis: Lietuvoje jų rasta daugiau nei 200, jos įprastas radinys Latvijoje ir prūsų genčių teritorijose, tuo tarpu Gotlande jų yra vos apie 10, Suomijoje – tik kelios. Šių segių prototipai – X a. pradžios skandinaviškos segės su liūtų galvomis galuose. Baltų žemėse jos evoliucionavo į seges su žalčio formos galvutėmis.

Be segių ir apyrankių vakarinėse Baltijos pakrantėse pasitaiko ir kitokių dirbinių. Malmės muziejuje yra saugomas bronzinis kryžinis smeigtukas, datuojamas apie 1000 m. Spėjama, kad jis yra patekęs iš Estijos. Tokio tipo bronziniai kryžiniai smeigtukai, dengti sidabru, buvo labai paplitę baltų gentyse. Tipo VI (pagal LAA IV) kryžinių smeigtukų pasiskirstymo įvairiuose Lie-

tuvos ir Latvijos kapinynuose statistiniai duomenys aiškiai rodo, kad labiausiai jie buvo paplitę Žiemgaloje.

Autoriaus turimais duomenimis vakarinėje Baltijos dalyje yra apie 20 radinių, kurie galėjo patekti arba tikrai yra patekę iš baltų teritorijos. Dalis šių papuošalų galėjo būti pagaminti rytinėje Baltijoje, baltų kaimynų žemėse, dalis gali būti kilę iš Gotlando. Visi aptarti dirbiniai yra papuošalai, didžiausią dalį sudaro segės.

Didžiausia dalis į vakarinę Baltiją patekusių papuošalų, sprendžiant iš turimų analogijų ir jų paplitimo baltų gentyse, yra kuršiškos kilmės, kiti dirbiniai galėjo būti pagaminti prūsų žemėse ir Žiemgaloje. Kai kurių papuošalų koncentracija baltų gentyse su didesne ar mažesne tikimybe leistų nurodyti jų gamybos ir eksporto mikroregionus (Bliujienė 2001: 213).

Seniausi vikingų periodo radiniai datuojami X–XI a. Jie galėjo patekti į germanų kraštus kaip karo grobis, kaip prekė, pagaliau kartu su baltais vergais, kariais ar pirkliais. Pirmi du atvejai labiausiai tikėtini – dauguma baltiškų papuošalų, rastų vakarų pakrantėse, buvo nešioti vyrų. Baltiško importo koncentracija tokiose vietose kaip Birkoje, Lunde (Malmės apylinkėse), Sigtunoje – svarbiuose prekybos centruose, rodo, kad baltiški papuošalai buvo paklausi prekė. Neabejotinai svarbus skandinavų–baltų prekyboje yra Gotlandas (Thunmark-Nylen 1983), tačiau jo, kaip tarpininko, vaidmens nereikia pervertinti.

Sunku identifikuoti baltiškus radinius, galėjusius patekti į vakarų Baltiją kartu su ten atvykusiais iš baltų kraštų žmonėmis. Šia prasme įdomūs du radiniai iš Šlėzvigo–Holšteino: vienoje vietoje rasta masyvi apyrankė ir žiedas galėjo būti dalis įkapių iš suardyto kuršių kario arba pirklio kapo. Šie ir kiti radiniai iš Šlėzvigo–Holšteino yra visiškai naujai interpretuoti paskutiniųjų atradimų Lietuvos pajūryje fone. Vikingų laikų Palangos pirklių gyvenvietėse yra pastatų, štampu dekoruotų audimo staklių pasvarų ir keramikos, būdingos Šlėzvigo–Holšteino regionui. Palyginti didelis kuršiškų papuošalų kiekis Šlėzvige–Holšteine, kurių dalis turi labai artimas analogijas pietų kuršių žemių Klaipėdos–Palangos apylinkėse, patvirtina X–XII a. tarp šių dviejų regionų buvus ne tik atsitiktinių karinio pobūdžio kontaktų, bet ir pastovių ryšių.

APIE KURŠIŲ–SKANDINAVŲ RYŠIUS

Archeologų įrodyta, jog VI a. baltai palaikė ypač glaudžius ryšius su Gotlando sala, pietų ir vidurio Švedija. Tie ryšiai galėjo būti prekybiniai, vedybų ar tarp įvairių socialinių grupių (Wyszomirska-Werbart 1992).

Skandinavų–baltų santykiams įtakos turėjo politiniai įvykiai Skandinavijoje. Yra žinoma, jog apie 600 m. pietų Švedijos gyventojai užgrobė Elando salą. Neilgai trukus nutrūko ryšiai tarp Melaro ežero regiono ir Gotlando. Gotlando saitai su žemynine Švedija irgi labai susilpnėjo, kai tuo tarpu ryšiai su vakarų baltais, priešingai, suaktyvėjo (Høilund Nielsen 1998). Aktyvius ryšius tarp vakarų baltų ir Gotlando, Elando ir Bornholmo salų Tautų kraustymosi laikotarpiu patvirtina ir kiti tyrinėtojai (Hagberg 1997: 70). Šie ryšiai kartais vadinami „idėjų arba objektų importu“ (Bitner-Wróblewska 1992; 2001). Aktyvius baltų mainus su skandinavais rodo V–VI a. pasirodę nauji skandinaviško tipo ginklai ir ornamentika (Kazakevičius 1993: 133; Nakaitė 1991: 27; Tautavičius 1996: 205), jų analogijų randama rytų ir pietų Švedijoje (Høilund Nielsen 1991: 130; Bitner-Wróblewska 2001).

Skandinavų žygiai į Kuršą

Adomas Brėmenietis XI a. antroje pusėje rašė, jog Kurše gyvena žiaurūs žmonės, kurie turi daug turto, geriausių žirgų ir išpažįsta stabmeldžių kultą (Adami IV, cap. XVI). Tokia vikingų laikų kuršių charakteristika buvo lyg ir paskata keliauti į kuršių žemes prekiauti ir plėšikauti, vėliau ir krikščionybę skelbti. Vikingai kalbėjo skirtingomis kalbomis, tačiau jų veikla buvo stereotipiška: žygių metu vienodai elgėsi ir skandinavai, ir kuršiai, ir estai. „Užmušam visus, kas mums paklius, ir paimam viską, ką įstengsime“, – kadaise tarė vikingas Egilis savo kariams (Egilio saga 1975: 176). Tiek savo šalyje, tiek svetur buvo kaunamasi dėl turto ir žemių. Žinomi rašytiniai šaltiniai liudija, kad dauguma skandinavų žygių į Kuršą kaip tik tokie ir buvo – ko negaudavo prekiaudami, paimdavo jėga: „Atplaukė jie ir Kuršių žemėn, sustojo prie kranto ir pusę mėnesio taikiai prekiaavo. Paskui jie pradėjo žygius į įvairias vietas, kur žudė ir plėšikavo“ (Egilio saga 1975: 118). Plėšikaujantys skandinavų vikingų būriai ir net ištisos jų armijos siaubė ne tik pakrantes, jie prasiskverbda-

vo giliai į kuršių kraštą – apie 853 m. švedai iš pajūrio pasiekė vieną iš svarbiausių Kuršo centrų Apuolę (Vita Anskarii 1884: 853, 30.º), kuris nuo jūros nutolęs apie 50 km.

Skandinavijos rašytiniai šaltiniai kuršiams skyrė nepalyginamai daugiau dėmesio nei kitiems rytų Baltijos gyventojams. Šių šaltinių (tikrų ir tikėtinų) visuma rodo atskirais laikotarpiais nevienodai aktyvius švedų ir danų pastangas grobti Kurše, užkariauti jų teritorijas, apdėti kuršius duoklėmis ir ilgesniam laikui juos pavergti. Tyrinėtojai žiūri švedų ir danų interesų pasidalijimą: švedai labiau orientavosi į šiaurines kuršių žemes, danai – į pietines ir Sembą (Mickevičius 1993; 1994: 93).

Švedų nukariavimai Kurše ir kuršių žygiai į Skandinaviją

Pirmuoju Kuršo užkariautoju laikomas švedų „karalius“ Ivarr Vidfadmī. Herverar sagoje³¹ rašoma, jog tai įvyko apie 675 m. (Mickevičius 1993: 98). Tokią galimybę patvirtintų ir Sakso Gramatiko žinia apie tai, jog *Brävalla* mūšyje (manoma apie VIII a. vid.) dalis kuršių kovėsi švedų pusėje – kiti kuršiai tuo metu plėšikavo Švedijos pakrantėse (Mickevičius 1993: 99). Šių nelabai patikimų rašytinių šaltinių duomenis patvirtintų archeologiniai radiniai Grobinioje. Kai kurios mažai apgyventos kuršių žemės, ypač šiaurinės, sudarė geras galimybes krašto kolonizavimui. Švedų kolonistai Grobinioje atsirado apie 650 m. ir gyveno čia beveik du šimtus metų. Greta švedų pilies ar gyvenvietės buvo ir kuršių gyvenvietė (Nerman 1958: 192; Petrenko, Urtāns 1995). Grobinia tuo metu buvo kuršių žemių pakraštyje, šalia lyvių. Tokia situacija labai tiko prekybai. Skandinavai, be abejo, kontroliavo, o gal ir valdė dalį kuršių teritorijos Grobinios apylinkėse. Taip ilgai išsilaikyti Grobinioje švedai galėjo tik taikiai sugyvendami su vietiniais kuršiais. Skandinavų pirklų ir karių kolonija galėjo būti naudinga užkariaujant lyvių žemes, gali būti, jog čia jie buvo kuršių sąjungininkais.

Palyginti taikus laikotarpis skandinavų–kuršių santykiuose tęsėsi maždaug iki IX a. vidurio. Maždaug 830–930 m. laikotarpiu įvairūs šaltiniai mini bent 10 skandinavų žygių į Kuršą: tiek švedų, tiek danų. Tų puolimų tikslas buvo

³¹ *Herverar saga ok Heiðreks konungs* buvo parašyta apie 1250 m. (Pritsak 1993: 283).

vienaip ar kitaip užvaldyti kuršius (Mickevičius 1993: 101). Danų karalius Hadding ir jo įpėdinis Frode, atrodo, labiau legendinės, nei realios asmenybės (Skovgaard-Petersen 1993: 139.), IX a. pab. ir X a. pr. kariavo su kuršių „karaliais“, matyt, žemių kunigaikščiais, Lokero ir Dorn (Mickevičius 1993: 107).

Maždaug 925–1060 m. kuršiai buvo puolami palyginti retai – vos trejetą kartų. Siekdami įsitvirtinti Kurše, skandinavai vėl suaktyvėja XI a. antroje pusėje. Šiuo laikotarpiu labiau reiškesi danai (Mickevičius 1993: 110), kuriems priklausė ir pirmųjų krikščioniškų misijų į pagoniškųjų kuršių žemes bandymai 1069 m. ir, atrodo, 1161 m. Krikščionybės platinimo dingstimi karą su kuršiais, greičiausiai šiauriniais, 1197 m. inicijavo vyskupas Meinhard (Meynard), eidamas išvien su švedais, vokiečiais ir gotlandiečiais (Heinrici Bd. I, 13). Švedų ir danų rivalitetą dėl Kuršo XIII a. pradžioje nutraukė vokiečiai, norėję, jog Kuršas netektų nei Danijai, nei Švedijai (Apals, Mugarėvičs 2001: 372) ir to pasiekę. Vokiečiai padarė galą ir rusų kunigaikščių veržimuisi palei Dauguvą, kur rusai buvo jau gerokai įsitvirtinę, o jų politinė įtaka pasiekė net kuršius. XII a. pr. (iki 1113 m.) tarp genčių, mokėjusių duoklę Rusiai, paminėti ir kuršiai, be abejo, kai kurios šiaurinių kuršių žemės (Istorijos šaltiniai I, 25).

Rašytinių šaltinių duomenimis, IX a. ir X a. pradžia bei X a. pabaiga ir XI a. yra aktyviausios skandinavų veiklos Kurše ir Memelio žemupiuose laikotarpiai (Mickevičius 1993: 109ff.). Tą patį liudija ir archeologiniai radiniai (Kazakevičius 1996: 44, 67; Kazakevičius 2000).

X–XI a. ekonomikos pakilimas, išryškėjęs kuršių visuomenės skaidymasis, socialinio identiteto stiprėjimas aukštesniuose visuomenės sluoksniuose, atsirandanti privatinės nuosavybės institucija ir turto bei socialinės padėties paveldimumo tradicija sudarė prielaidas iškilti turtingesniems žmonėms. Šis viduramžių *nouveau riche* sluoksnis visuomenės viduje formavosi jau anksčiau, o galimybė prekiauti, ypač plėšikauti, kaimyniniuose ir užjūrio kraštuose buvo greito pralobimo ir iškilimo garantija. Aktyviausias kuršių vikingavimo laikotarpis prasideda apie X a. vidurį ir tęsiasi iki pat vokiečių atėjimo XIII a.

Kuršių veikla Skandinavijos pakrantėse rašytinių šaltinių žiniomis yra lyg skandinaviškos ekspansijos aidas: pirmos žinios apie kuršių plėšikavimus atėjusios iš VIII a. vidurio. Vėliau, IX a. – X a. pr., kai skandinavai aktyviai veržėsi į Kuršą, žinių apie vikingaujančius kuršius nėra. Nuo XI a. vidurio, prasidėjus

paskutiniajam aktyvesniam skandinavų karų su kuršiais laikotarpiui, kuršių vikingai Skandinavijos pakrantėse jau buvo aktyvesni už švedus ir danus Kurše. Dar po šimto metų kuršių žygiuose į Skandinaviją atsirado aiškesnė kryptis: jie bandė įsitvirtinti skandinavų žemėse (apie 1170 m. jie išvyti iš Elando salos (Saksas Gramatikas), tuo pat metu kuršiai plėšikavo Blekingės ir Mono pakrantėse (Kniutlingų saga, 157). 1210 m. jie yra kontroliavę laivybą sąsiauriuose apie Gotlandą. Apie 1213 m. kuršiai vėl buvo Gotlande, kur juos užpuolė fryzai ir atėmė keturis laivus bei grobį (Heinrici Bd. I: XIV, 1, 3). Kuršių, kaip ir skandinavų, veikla nutrūksta vakarų baltų žemėse įsitvirtinus vokiečiams.

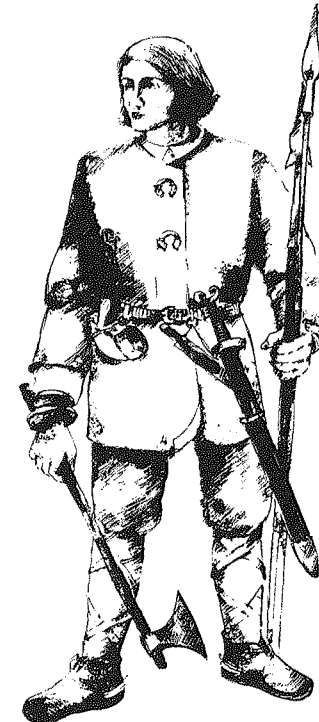
Kuršas – tarpstotė prekybos kelyje ar kolonizacijos tikslas?

Istoriškai nagrinėjant skandinavų veiklą rytinės Baltijos žemėse, daugiausia dėmesio skiriama keliui į Rytus per Rusiją. Reikia pripažinti, jog šiame kelyje aptinkami ryškiausi skandinavų pėdsakai. Baltų kraštai dažniausiai vertinami tik kelių į Rytus paieškų aspektu, o skandinavų veikloje daugiau žiūrėjimo vikingiškos tendencijos. Prie tokio požiūrio prisidėję ir lietuvių istorikai, teikdami, jog skandinavai nebuvo užvaldę vakarų baltų. Tokia nuomonė Lietuvos istoriografijoje jau tapo tradicija (Šapoka 1936: 38; Dundulis 1990: 13).

Panašiai mano ir naujosios kartos negausūs skandinavų-baltų santykių tyrinėtojai. A. Mickevičius, pažymėdamas, jog Saksas Gramatikas rytinį Baltijos regioną laikė integralia Skandinavijos interesų dalimi, vis tik iškelė hipotezę, jog vakarinių baltų teritorijos nebuvo galutinis vikingų žygių tikslas, o tik tarpstotė kelyje į Rytus. Jo nuomone, atskirais laikotarpiais dalis Kuršo būdavo tik sąlygiškai priklausoma nuo skandinavų (Mickevičius 1993: 101; 1994: 93). A. Mickevičiaus prielaidas iš pirmo žvilgsnio lyg ir patvirtintų archeologijos duomenys: kuršių žemėse skandinaviškų importų nėra tiek daug, kiek galima būtų tikėtis.

Tačiau galima ir kitokia kuršių bei skandinavų santykių interpretacija, beje, artima ir B. Nermano požiūriui (Nerman 1929; 1934; 1958). Nepaisant vikingiško skandinavų žygių pobūdžio, žinomų rašytinių šaltinių duomenimis daugumos tų žygių tikslas, ypač vėlyvuju laikotarpiu, buvo užkariauti teritorijas ir apdėti jas duoklėmis.

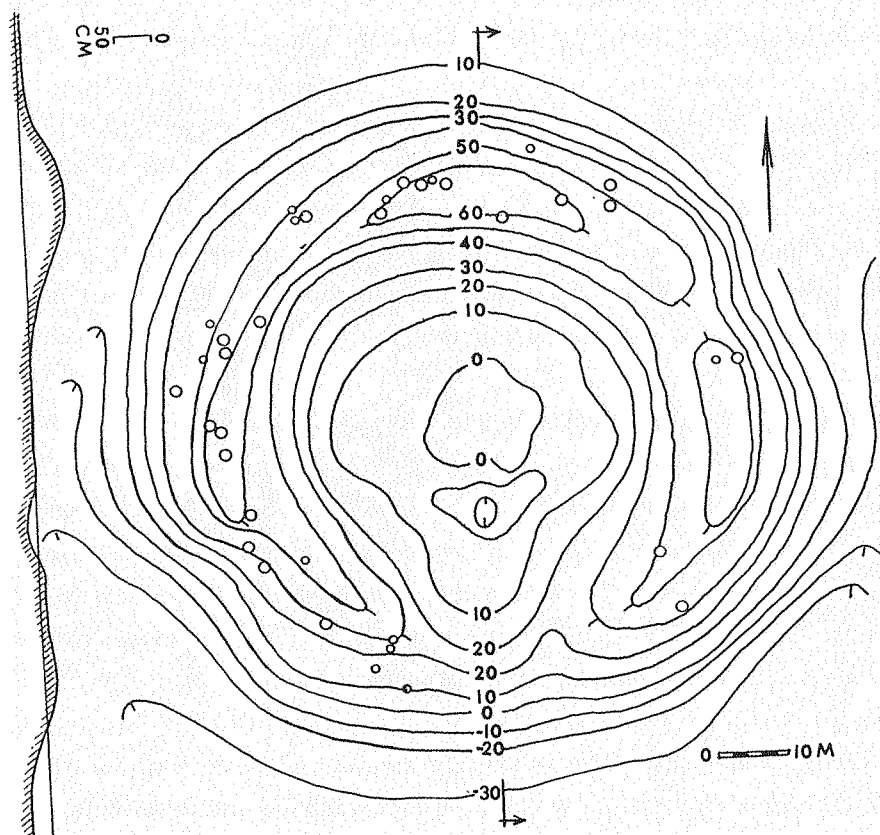
Tezę apie užsitęsusias kelių į Rytus paieškas paneigtų anksčiau pateikta Nemuno prekybinio kelio analizė. Bandymus ieškoti trumpiausių tranzitinių

46 pav. Kuršių karys X a.
Pagal Palangos kapinyno radinius
(L. Paulaitytės
rekonstrukcinis piešinys)

kelių iš Baltijos jūros į Dnepro baseiną pastebime IX–X a., tačiau nutrūkus ir sidabro srautui iš Rytų, skandinavų interesas pajūrio baltams neišnyko, priešingai, net suaktyvėjo.

Daug kur vikingų prekybiniai keliai ir gyvenamosios vietos svetimose kultūrose pažymėtos specifiniais nekropoliais, kurie išsiskiria laidosena, įkapėmis ir būdingais radiniais – vikingų buvimas identifikuojamas labai nesunkiai. Dažnai ir trumpalaikis skandinavų pasirodymas visai svetimose jiems kultūrose yra palikęs ryškių pėdsakų. Kurše skandinavų buvimas lyg ir išstipsta panašioje aplinkoje, darosi sunkiai apčiuopiamas. Kuršių laidosena, jau ikiromėniškuoju laikotarpiu turėjusi daug bendrų bruožų su rytinėmis Skandinavijos pakrantėmis, išlieka labai panaši (arba dar supanašėja) su skandinavais ir vikingų laikais: mirusiųjų deginimas, kapų įrengimas, įkapių dėjimo tvarka ir pačios įkapės labai panašios (vyrų kapuose randami į skandinaviškuosius panašūs kalavijai, kovos kirviai, kovos peiliai puošniose makštyse, miniatiūrinės įkapės, žirgų aprangos detalės, kartais tyčia sulaužyti ginklai, svarstyklės ir svareliai kapuose

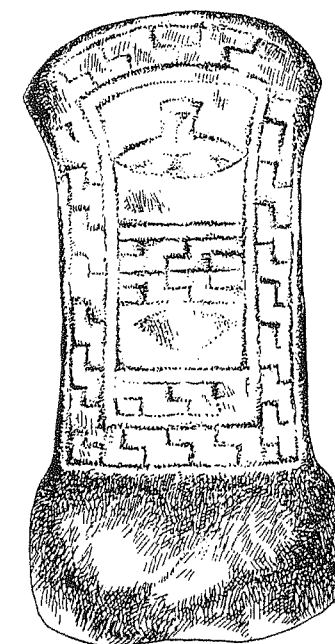

47 pav. Jakų-Sudmantų žiedinis pylimas (pagal R. Banytę-Rowell ir V. Žulkų)

ir pan.³²). Kuršiai perėmė daug skandinaviškų ginklų ir papuošalų formų, ornamentų, nors kai kurie specifiniai papuošalai, kitaip nei lyvių ir latgalių žemėse, (vėžlinės segės) čia neprigijo. Kuršiai transformavo nemažai skandinaviškos kilmės papuošalų ir vėl juos „perdavė“ skandinavams – dalis jų vikingų laikais išplito rytinėse Skandinavijos pakrantėse, ypač Gotlande (Thunmark-Nylén 1995; 1998). Tai liudija ne epizodiškus kultūrinius kontaktus per prekybą ar abipusius vikingų žygius, bet ilgalaikį ir gana pastovų bendravimą.

Kuršių vikingų laikų kultūra (laidosena, materialinė kultūra, administracinė žemių struktūra, vikingavimas, prekybos organizacija ir net pasaulėjauta) yra

³² Kuršiai naudojo skandinavišką svorio sistemą (Volkaitė-Kulikauskienė 2001: 322).

48 pav. Akmeninė stela iš Grobinios švedų pilkapyno (pagal Apals, Mugarėvičs 2001: 288)

0 10 20 cm

įvairiapusiškai persismelkusi skandinaviškos kultūros elementais ir tradicijomis, dažnai savitai interpretuotomis ir provincialiomis.

Buvusių vikingų kolonijų (Grobinia, Kaup) nekropoliuose vyrauja vyrų kapai. Čia ir kitose tikėtinosiose vikingų kolonijose (Linkūnai, Klaipėdos apylinkės) galėjo gyventi karių įgulos, kontroliavusios kraštą. Nesiekiant kontroliuoti krašto, nebūtų buvusios statomos pilys ir įtvirtinimai. Anot Snorre Sturleson pranešimo, švedai Kurše statėsi nedideles „žemių pilis“ (*jardborgir*) ir kitokius didelius įtvirtinimus (*stovvirki*). Kuršiams nebūdingo tipo įtvirtinimai pastatyti Pabėrkalns piliakalnyje prie Zlėkas ant Ventos kranto (Mugarėvičs 1997: 88).

Šiaurės germanų įtakų kontekste galėtume interpretuoti apskritus ir ovalius akmens įtvirtinimus Kurše. Žiediniai įtvirtinimai Jakuose (Banytė, Žulkus 1994: 39ff.), Auksūdyje, Arsloje (ar Ersloje) (Zabiela 1995: 39) yra labai panašūs į sumažintas kopijas įtvirtinimų tipo Eketorp Elando saloje Švedijoje (Edgren, Herschend 1988) ir vikingų laikų įtvirtinimų tipo Trelleborg Dani-joje (Olsen, Schmidt 1977: 81).

Platelių ežero pakrantėse ir saloje pastaraisiais metais aptiktos vikingų laikų trumpalaikės ir nebūdingos baltams įtvirtintos gyvenvietės ir pastatų liekanos (Žulkus 1988; 1998b). Ne be skandinavų įtakos atsiradusiose pajūrio emporijose Grobinioje, Kaup-Viskiautuose, Palangoje, Klaipėdoje randama tokių pat statybos tradicijų, keramikos, daiktų, laivų pėdsakų, kaip ir kituose Baltijos jūros pakrančių centruose.

Skandinavų gyvenimo pėdsakai Kaup-Viskiautuose, Linkūnuose prie Tilžės, piliakalnyje Pabėrkalnis prie Ventos liudytų švedų ir danų pastangas kontroliuoti prekybą Nemuno ir Ventos upėmis (Dauguvos upę XI–XII a. jau kontroliavo Rusios kunigaikščiai).

Kuršą vikingų laikais galima laikyti Skandinavijos provincija – šiaurinis Kuršas labiau įtakotas švedų, pietinis – danų. Atskiros kuršių žemės, arba nelabai stabilūs jų junginiai („karalystės“) jei ir nusimesdavo skandinavų lokaliųjų „karalių“ (vėliau jau tikrų karalių, atstovavusių valstybių politiką) valdžią, tai greitai vėl jom pakliūdavo. Būtent tokia kuršių–skandinavų santykių forma siūlyčiau interpretuoti rašytinių šaltinių žinias ir skandinaviškuosius elementus kuršių materialinėje kultūroje.

BALTŲ VISUOMENĖ ANKSTYVAISIAIS VIDURAMŽIAIS

Baltų visuomenės struktūros rekonstrukcija Lietuvos valstybės susidarymo išvakarėse yra gana sudėtinga. Visų pirma dėl to, jog turimi archeologijos duomenys nepakankami – Lietuvos archeologiją šiandien derėtų vadinti „nekoarcheologija“, nes greta daugelio tyrinėtų (bet beveik nė vieno iki galo neištirtų) laidojimo paminklų nėra nė vienos iki galo iširtos IX–XIII a. gyvenvietės. Todėl nenuostabu, kad Lietuvos archeologai apie tai, kaip gyveno baltai praeityje, spėja vien iš kapų. Antra priežastis yra ta, jog kapinynų medžiaga tik pastaraisiais metais buvo pradėta analizuoti taikant lyginamuosius-statistinius metodus. Trečia priežastis: tik dabar Lietuvos archeologija atsisuka į regionines – atskirų genčių kultūrų problemas. Ketvirta: dar netiksliai datuotos Lietuvos senienos, o tikslumas, siekiant apčiuopti visuomenėje vykusius pokyčius, yra būtinas.

Materialinės kultūros lygį ir visuomeninius santykius visų pirma lemia ūkio sistema, kuri, bendrai imant, priklauso nuo klimato, geografinių sąlygų,

dirvožemių. Šia prasme baltų gyvenamos sąlygos buvo nevienodos. Žemdirbystei tinkamų plotų, pievų, miškų pasiskirstymas nėra tolygus. Dabar Lietuvoje miškai sudaro apie 25% visų žemių: pievos ir kultūrinės ganyklos užima apie 17%, pelkės ir šlapios vietos – apie 7%, armenys neviršija 37% teritorijos (Историко-этнографический 1985).

Šie plotai, savaime suprantama, koreliuojasi su skirtingais dirvožemiais ir su bendros fitomasės pasiskirstymu. Ant žemdirbystei tinkamų plotų – pievų, miškų – pasiskirstymo žemėlapiu užklojus VI–XII a. gentinių sričių žemėlapi, aiškiai matyti, kokios nevienodos ūkininkavimo sąlygos buvo tuo metu. Kuršių žemėse, kurios užėmė morenines lygumas, kaip ir skalvių (lamatiečių) gyventose teritorijose nebuvo gerų ariamos žemės plotų – vyravo miškai, palyginti, nedaug buvo pievų. Didesnėje Žemaitijos moreninių aukštumų dalyje, priešingai, buvo patogūs žemei dirbti plotai, mažiau teritorijos užėmė miškai. Tik nedidelė dalis arimui tinkamų žemių buvo Aukštaitijoje, tačiau dabar (iš dalies ir anksčiau) didesnę jų teritorijos dalį užima natūralios pievos. Miškais apaugusi buvo ir jotvingių Užnemunė, tik šiaurrytinėje jos dalyje buvo arimui labiau tinkami dirvožemiai. Lietuvių gyvenamoje teritorijoje, priešingai, didesnė dalis žemių buvo tinkama arimui, kitą dalį sudarė miškai (prieledyninės upinės lygumos, moreninės aukštumos). Daug tinkamos arti žemės turėjo ir latgaliai. Gamta, atrodo, nenuskriaudė ir žiemgalių: užteko ir ariamos žemės, ir natūralių pievų. Panašiai kaip ir kuršių žemėse, prūsų kraštas XIII a. pab. buvo beveik ištisai apaugęs mišku – žemę dirbo tik upių slėniuose (Mager 1960).

Lietuvos miškingumas IX–XII a. buvęs 2–3 kartus didesnis nei dabar. Apie 800 m. miškai užėmė apie 73% – apie 1000 m. – iki 61%; 1100 m. – apie 55%; 1980 m. – apie 27,6% visos teritorijos (Bumblauskis 1995). Kadangi svarbiausi kraštovaizdžio veiksniai yra miškai ir armenys, lygindami miškų kitimą galime teigti, jog Lietuvos teritorijoje nuo 800 m. iki 1100 m. armenų plotai irgi padidėjo apie 18%. Žinoma, šis padidėjimas buvo ne visur vienodas.

Šie sugretinimai perša išvadą apie galimą ūkio diferenciaciją baltų gentyse IX–XIII a. Spėjama, jog jau I tūkstantmetyje po Kr. vakarų baltų ūkio struktūra skyrėsi nuo rytų baltų. Ryškus dirvožemių zonavimas Lietuvos teritorijoje leidžia manyti, jog IX–XII a. gyvulininkystė vakarų baltų žemėse buvo labiau kultivuojama nei rytų baltų srityse. Nuo XI a., kaip ir visoje Europoje pa-

gausėjus gyventojų, geroje žemėse kūrėsi nauji kaimai. XI–XII a. nuo gyvulininkystės, kaip pagrindinio verslo, pereinama prie žemdirbystės.

Pradėjus Europoje intensyviau praktikuoti žemdirbystę, 500–1000 m. Baltijos baseino slavų, germanų ir skandinavų žemėse pagrindine grūdine kultūra tapo rugiai (Herrmann 1982: 16; Donat 1983: 437, Abb. 4; Kroll 1991: 307), Baltijos klimato sąlygomis davę pastovesnius derlius nei kviečiai (Suomijoje rugio kultūra vyravo apie 1150 m. (Luoto 1997)). Rugių auginimas siejamas su trilauke sėjomaina. Ankstyvaisiais viduramžiais rugiai pirmiausia paplito ir įsivyravo vakarų slavų žemėse, vėliau – germanų. Rytų slavų žemėse rugiai pasirodė tik IX a., o išplito dar vėliau (Седов 1982: 238; Kroll 1991: 307). Rugių auginimas sparčiai augo nuo X a., tačiau, imant bendrai, populiariausi visgi buvo miežiai (Latvijas 1974: 247, 363; Седов 1987: 375; Jarockis 1994: 14; Apals, Mugurēvičs 2001: 317). Tervetėje, kartu su kitomis kultūromis, rasti didžiuliai rugių kiekiai. Rugiai vyravo ir tyrinėtose kuršių Talsu bei žiemgalių Mežotnės ir Bubių piliakalniuose. Asotės piliakalnyje IX a. sluoksniuose daugiausia rasta miežių, o X–XI a. – jau daugiau rugių. Apuolės piliakalnyje vyravo kviečiai, miežiai, nemaža rugių, Imbarėje – kviečiai ir miežiai (Volkaitė-Kulikauskienė 1978: 57; 2001: 240; Daugudis 1970: 33), Bubiuose (X–XIV a.) daugiausia rasta rugių, kiek mažiau miežių, Mažulionių piliakalnyje (atrodo XII–XIII a.) vyravo rugiai ir soros, Nemenčinės piliakalnio žemutiniam sluoksnyje (iki X a.) daugiausia buvo miežių, o kviečių rasta daugiau nei rugių (Daugudis 1961:16–40; Kulikauskas 1958: 30–31). Užnemunės piliakalniuose visur vyrauja ankštiniai grūdai (Kulikauskas 1982: 43ff; Volkaitė-Kulikauskienė 1978: 57).

Žemdirbystės išsivystymo lygį gerai rodo arimo įrankių (arklo ir žagrės) paplitimas Europoje VII–XI a. Šie įrankiai buvo paplitę visoje Europoje ir pietinėje Rusijos dalyje (Herrmann 1982: 23; Историко 1985: 21), jų išplitimas šiaurėje beveik sutampa su miškų zonos riba, tačiau baltų kraštuose šių įrankių randama mažai: ankstyviausi rasti pajūryje – prūsų ir kuršių žemėse. Daugiausia jų yra Latvijoje, ypač Latgaloje ir Dauguvos žemupyje, ir tik vienas radinys Lietuvoje, Maišiagaloje (Volkaitė-Kulikauskienė 1970: 49; 2001: 224; Apals, Mugurēvičs 2001: 317). Žemaičių, aukštaičių ir lietuvių žemėse su arimo padargais susijusių radinių (išskyrus vieną) nėra. Vargu ar tai atsitikti-

numas. Pateikti duomenys rodo, jog žemdirbystės įrankiai ir pažangi trilaukio sistema, kartu su rugio kultūra, iš pradžių prigijusi pajūrio žemėse ir srityse prie svarbiausių prekybos kelių (Dauguva), plito iš vakarų. Rytinėje Lietuvos dalyje, kaip ir rytų slavų žemėse, trilaukis pradėtas praktikuoti vėliau, vėliau ten išplito ir rugiai.

Duomenys apie rugių plitimą ir arimo įrankių radinius Lietuvos teritorijoje verčia labiau diferencijuoti tyrinėtojų teiginius apie tai, jog trilaukis Lietuvoje pradėtas praktikuoti pirmaisiais II-ojo tūkstantmečio šimtmečiais. XI–XII a. taip galėjo būti vakarų baltų, žiemgalių ir latgalių teritorijose, bet ne žemaičių, aukštaičių ar lietuvių žemėse.

Lietuvoje, kur žemdirbystės sąlygos buvo geresnės, dirbamos žemės plotai didesni, o gyventojų tankis mažesnis nei vakarų Lietuvoje, ilgesnį laiką (iki XII–XIII a.), matyt, buvo tenkinamasi ekstensyvia žemdirbyste. Vakaruose – kuršių, prūsų ir žiemgalių žemėse, – priešingai, sąlygos buvo blogesnės, ir tai skatino inovacijas: anksčiau pradėta praktikuoti intensyvi žemdirbystė, taikant trilaukį. Sunku pasakyti, ar tai priežastis, ar pasekmė to, kad XI a. pajūryje gerokai išaugo žmonių skaičius, bet aišku, kad tai susiję reiškiniai. Gerai išvystyto žemės ūkio sąlygomis anksti atsiradęs viršproduktis skatino amatus, prekybą, miestų atsiradimo procesą, gilino turtinę diferenciaciją, tačiau žemės ūkio lygis socialinę visuomenės struktūrą ir ankstyvųjų miestų atsiradimą įtakojo ne visur vienodai.

Feodalizacijos proceso netolygumas atskirose baltų gentyse nusipelno išskirtinio dėmesio. Socioekonominius ypatumus atspindi teritorinė-administracinė ankstyvųjų viduramžių struktūra. Kuršas susidėjo iš atskirų žemių ir smulkesnių teritorinių junginių – „pilių apygardų“. Panašiai buvo suskirstytos ir prūsų žemės. Žiemgala XIII a. buvo padalinta į septynias nedideles žemes. Rašytiniai šaltiniai mini, kad XII–XIII a. apie Dauguvą buvo keturios didelės lyvių apgyventos sritys. Kuržemės lyviai pilių apygardas vadino *kiligund*. Panaši teritorinė organizacija yra buvusi ir estų teritorijoje – žemės (*makond*) apjungė kelias pilių apygardas (*kichelkond* arba *kiligund*), o šios susidėjo iš kaimo bendruomenių (*vakus*) (Моора, Лиги 1969). Toliau nuo jūros gyvenusių baltų gentyse teritorinė organizacija buvo panaši, tik jų žemės buvo gerokai didesnės. Latgalių ir sėlių teritorijas sudarė kunigaikštystės, apėmusios gana dideles te-

ritorijas (Jerzika, Koknesė, Talava) ir valdomos kunigaikščių – „karalių“ (Latvijas PSR 1974).

Pagal teritorinę-administracinę struktūrą X–XII a. Pabaltijyje galime išskirti du regionus. Vakarų regionui priklausytų prūsų, kuršių, žiemgalių ir suomių-ugrų kilmės Padauguvio lyvių žemės, o rytų – aukštaičiai, lietuviai, sėliai, latgaliai, su kai kuriomis išlygomis – ir žemaičiai.

Skyrėsi ir šių regionų visuomeninė-politinė sankloda. Ankstyvaisiais viduramžiais pajūrio teritorijų ūkyje turėjo būti svarbi gyvulininkystė. Žemdirbystės galimybės, ko gero, ribojosi blogi dirvožemiai. Kita vertus, geografinė padėtis buvo palanki vystyti ir plėtoti prekybai. Ankstyvi kontaktai su skandinavais, o vėliau su germanais ir vakarų slavais, leido prūsams, kuršiams ir žiemgaliams gana anksti ir aktyviai užsiimti prekyba, tarpininkauti tarpinėje bei jūrų prekyboje ir integruotis į Baltijos jūros baseino ekonominį regioną jau XI–XII a. Kuršiai gana sėkmingai „vikingavo“, prekiaudami ar plėšikaudami ne tik baltų pajūryje, bet ir kitoje Baltijos pusėje.

Kuršių visuomenę pagal turimus duomenis galime lyginti su vakarų slavų (Leciejewicz 1978; 1993), o ypač skandinavų bendruomene (Foote, Wilson 1975), kur iki IX a. pab. – X a. pr. (kol pradėjo formuotis „karalių draugijos“) labai svarbi jėga buvo „vikingų draugijos“ – iš nedidelių teritorijų sutelkti kariniai būriai, buvę „grobikiškosios ekonomikos“ (*plunder economies*) varmoji jėga (Blomkvist 1998: 15). Atskiros žemės tokiomis sąlygomis buvo palyginti savarankiškos politinės struktūros. Visuomenę kuršių žemėse jungė ekonominis interesas, politinėje struktūroje turėjo būti demokratinės institucijos, o dalis laisvųjų žmonių galėjo būti ekonomiškai nepriklausomi. Prūsų žemėse, atrodo, didesnės reikšmės turėjo gerai išvystyta ir hierarchizuota religinė sistema.

Rytų baltų genčių materialinė kultūra IX–XII a. buvo skurdesnė, o ekonominio intereso veiksnys, vienijant žemes, čia buvo silpnesnis nei vakarų regione. Reikia manyti, ir socialinis susiskaidymas čia buvo kontrastiškesnis (archeologinė pilkapių medžiaga yra labai skurdi, ir daryti statistika paremtų išvadų negalima). Čia buvo mažesnės galimybės užsiimti tolimąja prekyba ar joje tarpininkauti. Sujungiant vakarų ir rytų baltų regionus, prekyba Nemunu didesnės reikšmės neturėjo, nors tam, atrodo, buvo geros prielaidos.

Tuo metu, XII a. antrojoje pusėje, kai vakarų baltų pajūrio žemių ir su jomis susijusio hinterlando ekonomika smuktelėjo, rytų baltuose atsirado priešingų reiškinių. Vėliau atėjusios inovacijos žemės ūkyje čia turėjo geresnę terpę, o trilaukis, įsigalėjęs XII–XIII a. geroje žemėse, nulėmė ūkio pakilimą. Kitaip nei vakarų baltų gyvenamuose plotuose čia, tikriausiai, gana greitai buvo pagamintas žemės ūkio viršproduktis, skatinęs amatus, prekybą ir spartų turtingųjų luomo, besisavinančio žemėvaldos teisę, susiformavimą. Teritorijų kunigaikščiai, ko gero, sparčiai formavo savo draugiją kaip instituciją. Šie agrariniu ūkiu paremti ekonominiai pokyčiai lėmė visuomenės susiskaidymą, kuris XII a. antrojoje pusėje – XIII a. pradžioje pranoko vakarų baltų visuomenės diferenciaciją.

Pagrindinis šaltinis kuršių visuomenei pažinti iki Ordino laikų yra kapinynai. Negausūs rašytiniai šaltiniai padeda visuomenės tyrinėjimuose, tačiau, turint omenyje abejotiną daugelio jų autentiškumą, tai lieka tik pagalbine medžiaga. Deja, archeologinės kapinynų medžiagos, kurią galima būtų apdoroti statistiniais metodais, taip pat nėra pakankamai. Išsamiau yra tyrinėti pietų kuršių pajūrio žemių kapinynai, todėl, rekonstruojant kai kuriuos kuršių visuomenės bruožus, remsimės Mėguvos žemės tyrimais.

Vertinant kapinynų medžiagą turtiniu ir socialiniu aspektu laikomasi nuomonės, jog įkapės daugiau ar mažiau objektyviai atspindėjo velionio padėtį visuomenėje. Šią nuostatą patvirtintų ir tokia Mėguvos kapinynų analizė: kai kurių dirbinių paplitimas kapinyuose nėra tolydus, ir tai atspindi nedidelius skirtumus kostiumo tradicijose – „madas“ tiek žemių viduje, tiek tarp atskirų žemių; priešingai, ginkluotų vyrų kapų bei kapų su žemės ūkio įrankiais procentas, bronzos svorių lyginamieji dydžiai visuose Mėguvos žemės kapinyuose (su nedidelėmis išimtimis) rodo tas pačias tendencijas VIII–XIII a. laikotarpiu. Jei ginklų, darbo įrankių ir kitų įkapių dėjimą į kapus ir laikytume „mada“, negalėtume paneigti šios pusę tūkstantmečio trukusios „mados“ socialinės prigimties.

Daug sunkiau lyginti tuos pačius kapų radinius skirtingose, daugiau ar mažiau viena nuo kitos nutolusiose, gentyse. Tačiau ir čia paprotį dėti į kapus ginklus ar spalvoto metalo papuošalus negalime vertinti kaip „madą“. Bran- gesnių įkapių nedėdavo ten, kur nebuvo ko dėti: kur buvo mažiau gerai ginkluotų vyrų, mažiau bronzos ir sidabro.

Formaliai Mėguvos žemės kapai pagal įkapės dalijami į tris kategorijas: turtingus, vidutinius ir neturtingus. Norint objektyviai palyginti skirtingų laikotarpių kapų grupes tam tikruose kapinyuose, nustatyti koeficientai, parodantys, kaip dažnai ten kartojasi vienokie ar kitokie artefaktai. Šių koeficientų suma ir rodė kapo turtingumą: juo daugiau buvo daiktų ir juo jie retesni, tuo kapas turtingesnis. Turtingi ir neturtingi kapai buvo išskiriami atsižvelgiant į vidutinio turtingumo koeficientą. Turtingais laikyti ir tie kapai, kuriuose rasta sidabrinių papuošalų, brangių ginklų, svetimos kilmės dirbinių. Taip buvo apibendrinti daugiau kaip 700 VIII–XII a. kapų duomenys iš Palangos, Lazdininkų, Prysmančių, Kretingos ir Girkalių–Ramučių kapinynų.

Mėguvos žemės kapinyuose vidutinio turtingumo kapai sudarė apie du trečdalius visų kapų. Nuo X a. jų procentas ėmė mažėti. X–XIII a. gerokai mažėjo turtingų ir didėjo vargingų kapų. Šie pokyčiai iliustruoja aiškią Mėguvos žemės turtingumo diferenciaciją, ypač suaktyvėjusią X a. Palangos gyvenvietės dar per mažai tyrinėtoms, kad galėtume pasakyti, ar neturtingųjų nameliai stovėjo ten, kur ir turtingųjų pastatai. Beje, tokio skirstymo gyvenvietėje dar galėjo ir nebūti, tačiau kasdieniame gyvenime jis buvo. Palangiškių visuomenės susiskaidymą rodo kapinynas. Turtingesnių kapų gerokai daugiau pietvakarinėje kapinyno dalyje, vienas kitas rastas viduryje ir tik vienas – rytiniame krašte. Karių kapų tirščiau vakarinėje kapinyno dalyje, nemažai viduryje ir daug mažiau rytinėje dalyje. Be to, karių kapai nebuvo išdėstyti tolygiai, o susikoncentravę spiečiais po kelis nedideliame plotelyje. VIII–IX a. datuojamos trys didesnės jų grupės, tiek pat išsiskiria ir X–XIII a. Įdomu tai, jog Palangos kapinyne karių kapai randami ir turtingųjų zonoje, ir centrinėje dalyje tarp kapų su pirklių atributais. Neturtingi kapai daugiausia telkėsi rytiniame kapinyno krašte. Toks išsidėstymas nėra atsitiktinis, nes laidota kelis šimtmečius. Dėl to galime teigti, kad Palangos turčiai jau nuo IX–X a. mirusius laidojo nuošaliau, matyt, „geresnėje“ vietoje – pietrytinėje kapinyno dalyje, arčiau gyvenvietės. Beje, ši kapinyno dalis visais laikais buvo vertinama labiausiai – ten, kaip niekur, gausu ir griautinių, ir degintinių kapų.

Specifinės įkapės leido nustatyti, kokią visuomenės dalį sudarė „žemdirbiai“ ir kokią „kariai“. Kapų su žemdirbystės įrankiais, „žemdirbių kapų“, Mėguvos žemėje tolydžio daugėjo. Tiesa, Palangoje „žemdirbių“ gausėjo ne taip toly-

giai, XI a. jų kapų smarkiai sumažėjo, vėliau vėl daugėjo. Tokį išskirtinumą, matyti, lėmė palangiškių bendruomenės ekonominė struktūra, kurioje žemdirbystei (bent jau XI a.) buvo skiriamas ne pats svarbiausias vaidmuo. Nesunku pastebėti, jog Mėguvoje „žemdirbių“ ir neturtingų kapų procentas atitiko, tuo tarpu turtingų kapų mažėjo. Čia galima įžiūrėti labai įdomaus proceso užuomazgą: dalis pasiturinčiųjų, matyt, žemės nebedirbo, tik ją valdė arba pelnė turtą kitaip. Dirbti žemę tapo vien neturtingųjų prievole. Neatsitiktinai nuo VIII a. kapų be ginklų („nelaisvųjų kapų“) daugėjo taip pat kaip ir „žemdirbių“ – galima spėti, kad žemę dirbo vis daugiau nelaisvųjų žmonių. Pabaltijo žemdirbystėje vergų darbas buvo naudojamas ir XIII–XIV a. (Моора, Лиги 1969: 142).

„Karių kapų“ buvimą rodo specifinės įkapės: kalavijai, jų makštys arba makštų apkalai, kovos peiliai³³ ir kirviai, vienas ar keli ietigaliai. Ietigaliai, tiesa, aptinkami daugelyje vyrų kapų, ir tai rodo, kad ankstyvaisiais viduramžiais ietimis ginkluodavosi ne tik kariai, bet ir žemdirbiai. Baltų žemėse, kaip ir kaimyniniuose kraštuose (Skandinavijoje, Rusijoje), teisę nešiotis ginklą turėjo kiekvienas laisvasis bendruomenės narys, nepriklausomai nuo užsiėmimo ir turto (Volkaitė-Kulikauskienė 1970: 240, 257; Лебедев 1985: 53; Фроянов 1980: 213). Dėl to negausūs vyrų kapai be ietigalių gali būti priskirti tiems vyrams, kurie ir gyvi būdami neturėjo teisės nešiotis ginklą: vergams, belaisviams ar kitiems, sudariusiems žemiausią visuomenės sluoksnį.

Statistika rodo, jog Mėguvoje nuo VIII a. „beginklių“ vyrų kapų nuolat gausėjo, ir tas gausėjimas koreliuojasi su „neturtingiausių“ kapų kreive. Tai rodytų du dalykus: pirma, vergai ir belaisviai dažniausiai ir socialiniu, ir turciniu požiūriu priklausė žemiausiam sluoksniui; antra, jų gretas, matyt, papildydavo dalis skurdžių. Tiesa, tarp beginklių vyrų kapų bemaž visuose kapinyuose, nors ne dažnai, pasitaiko ir gana turtingų, turinčių sidabru puoštų įkapių. Nelaisvieji, matyt, ne visuomet būdavo neturtingi: pasitaikydavo ir turtingesnių amatininkų, net pirklių, kaip vakarų slavų kraštuose (Hensel 1962: 34).

Karių kapų skaičiaus dinamika Mėguvos žemės VIII–XII a. kapinyuose labai įdomi: karių kapų visą laiką mažėjo – nuo 37–40% iki 20%, išskyrus XI a.,

³³ Paprastus peiliukus nešiojosi ne tik kuršių vyrai, bet ir moterys, tuo tarpu ilgi kovos peiliai puošniose makštyse buvo išskirtinė turtingo vyro kostiumo detalė.

kuomet visur ginkluotų vyrų skaičius šoktelėjo. Labiausiai išsiskyrė Palangos kapinynas: X a. „karių“ kapų staigiai sumažėjo³⁴ (tai galima sieti su laisvųjų bendruomenės narių nuginklavimu)³⁵, o XI a., labiau nei kitur, padaugėjo. XI a. Palangoje palaidotų ginkluotų vyrų didesnę dalį sudarė kariai „profesionalai“ – draugininkai³⁶. Tai rodo pasiturinčiųjų atsiskyrimas nuo žemdirbystės, XI a. kapų turtingumas.

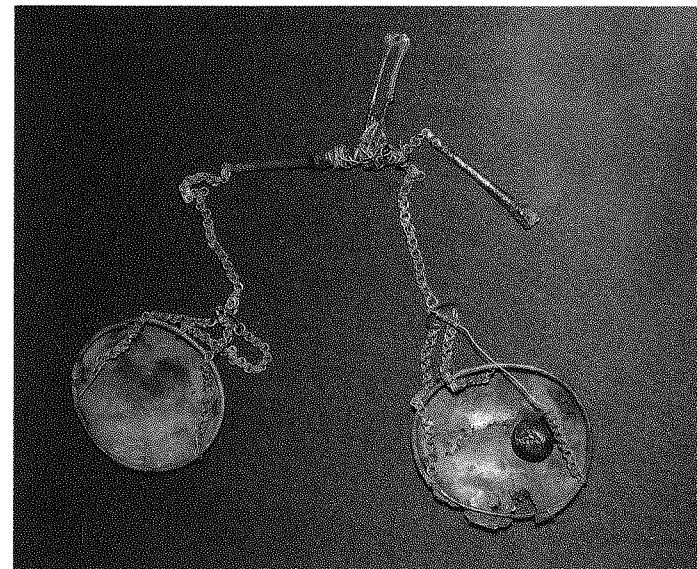
Mažai tegalima pasakyti apie pirklius, kaip luomą. Skiriamasis pirklių kapų ženklas yra svarstyklėlės, kuriomis buvo nustatomas prekės svoris ir vertė. Tiesa, vakarų baltų kapuose, gyvenvietėse bei piliakalniuose gausiai aptinkamos svarstyklės yra retos nuo jūros nutolusiose gentyse. Tenka sutikti su Leciejewicz nuomone, jog baltuose, kaip ir vakarų slavuose, svarstyklių dėjimo į kapą paprotys sutinkamas tik pajūryje – skandinavų įtakos regione (Leciejewicz 1995). Didžiausia dalis Lietuvos kapų su svarstyklėmis ir svareliais, atsiradusių X a. antrojoje pusėje, yra kaip tik pietinėse kuršių žemėse (LAA IV 1978: 133, žem. 73). Svarstyklių ir svarelių atsiradimas sutapo su sidabrinių lydinių pasirodymu Lietuvoje. Svarelių ir jų pakaitalų vidutiniai svoriai dažniausiai yra apie 8,5 g, rečiau – apie 4 g. Be to, yra žinomi „didieji svareliai“ – apie 100 g. Daroma išvada, jog baltų gentyse (visų pirma pajūryje) buvo paplitusi skandinaviškoji svorio matų sistema, kurios pagrindą sudarė 204 g svorio markė (Volkaitė-Kulikauskienė 2001: 322).

Tyrinėjant Mėguvos žemės kapinynus pastebėta, jog „pirklių kapų“ yra ne visur vienodai. Daugiausia kapų su svarstyklėmis ir svareliais rasta Palangoje, kitur – vos vienas kitas. Daugiausia Palangos „pirklių kapų“ statistškai datuojama XI–XII a. Tų įkapių tyrimai verčia suabejoti turtingo, ginkluoto, sidabru pasipuošusio pirklio stereotipu. Pasirodė, jog ne visi kapai su pirklio atributais buvo turtingi,

³⁴ Daugiausia karių Palangoje buvo palaidota IX a., X a. tokių kapų labai sumažėjo, o XI a. vėl padaugėjo. Ryškus ir priešingas bendrai Mėguvos tendencijai labai padidėjęs karių kapų skaičius Palangoje IX a. galėtų būti siejamas su kažkokiais, didesniais nei įprasta, kariniais susirėmimais Palangos pajūryje, nes toks pat reiškinys pastebėtas ir Palangos hinterlandui priklausiusių Girkalių, Prysmančių ir Kretingos gyvenviečių kapinyuose. Gal tai siejasi su Rimberto paminėtomis IX a. viduryje vykusiomis kuršių kovomis prieš danus ir švedus ir su garsiuoju Seeburgu?

³⁵ X a. demografiniai pokyčiai pajūrio žemėse galėjo priklausyti ir nuo politinių, ir nuo socialinių aplinkybių, tame tarpe sąlygotų ir klimato pasikeitimo. Žydų keliautojas Ibrahim ibn Jakub, keliavęs po Europą, X a. rašė, jog visuose šiaurės kraštuose tuomet siautęs badas dėl sausros ir po to sekusių liūčių (Aschmann 1963, Nr. 16: 214–215).

³⁶ *Drangja* (germ.), *driugan* (got.), *drengir* (skandinavų tautose), *družina* (slavų) turi tiesioginį lietuvių kalbos atitikmenį – *draugija*.

49 pav. „Pirklių“ kapų požymis yra svarstyklės sidabru sverti. Andulių (?) kapinynas, Klaipėdos MLIM (V. Žulkaus nuotr.)

kai kuriuose nebuvo nė ginklų, net ietigalių! Iš aštuoniolikos Palangos, Lazdininkų, Girkalių, Kretingos ir Laivių pirklių kapų vienuolikoje gulėjo kalavijai, kovos kirviai arba ietigaliai, o septyniuose visai nebuvo ginklų. Visi šie „beginklių pirklių“ kapai, išskyrus vieną, buvo neturtingi įkapėmis. Todėl galima manyti, kad ir tarp negausių X–XII a. pirklių būta ir turtinių, ir socialinių skirtumų. Ginklai pirklių kapuose rodo, kad buvo ir laisvieji pirkliai, ir pirkliai kariai. Kapuose be ginklų palaidoti, matyt, nelaisvi žmonės, vertęsi prekyba. Jie galėjo būti turtingesni ar vargingesni, bet priklausė nuo aukštesnio socialinio sluoksnio žmonių.

Turimi duomenys leidžia manyti, kad nuo XI a. pajūrio žemėse formavosi laisvų, nuo feodalo nepriklausomų, pirklių sluoksnis, nors ir negausus (pirkliai, kurie tenkino feodalo poreikius, buvo labiau būdingi rytų regionui) (Žulkus, Klimka 1989: 31). Kita vertus, prekyba, matyt, buvo ne vienintelis jų verslas. XII–XIII a. net Skandinavijoje dar neegzistavo pirklių-profesionalų institucija³⁷ – prekiaudavo įvairių socialinių sluoksnių atstovai. Prekyba užsiiminėjo ir

³⁷ Vikingų laikais Skandinavijoje buvo dviejų rūšių pirkliai – pirkliai žemdirbiai ir pirkliai jūreiviai. Net XIV a. Norvegijoje iš toli jūra atgabentos žuvies prekyba užsiiminėjo ne pirkliai profesionalai, o valstiečiai ir miestėnai (Nedkvitne 1993:649).

pagonių kunigai – taip Otto von Bambergas XII a. trečiajame dešimtmetyje rašė apie Ščeciną (Leziejewicz 1995: 61). Prekyba, ypač tolimoji, buvo labai svarbi centrų ir genčių ekonomikai, ir pirkliai ankstyvoje feodalinėje sistemoje buvo būtini, tačiau lemiamo vaidmens jie nevaicino (Blomkvist 1998: 15)

Pagoniškujų kunigų-žynių visuomeninis rangas dar neaiškesnis. Nėra jokių duomenų, jog I-ajame tūkstantmetyje baltų kraštuose galėjo funkcionuoti žmonių grupė, užsiimanti vien sakraline veikla. V. Kulakovas, rašydamas apie tai, jog prie didesnių pilių buvusiose prūsų gyvenvietėse egzistavo „žynių administracija“, jokių įrodymų nepateikia (Кулаков 1990: 69ff.). Kita vertus, iš rašytinių šaltinių duomenų (ypač tų, kurie pateikia žinias iš vakarų baltų žemių) susidaro įspūdis apie čia galėjusią egzistuoti „hierarchinę žynių sistemą“ (Gimbutienė 1985: 173). Be abejo, pagoniškieji žyniai turėjo įtakos bendruomenei, skandinavų žemėse jie turėjo ir visuomeninių pareigų, pvz., vadovavo bendruomenių susirinkimuose, tinguose ir gaudavo už tai atitinkamą atlygį (Egilio saga 1975: 271). Matyt pagoniškoji religinė sistema atskirose baltų gentyse buvo skirtinga (archeologija teikia duomenų apie tai, jog baltų gentyse valstybės susidarymo išvakarėse nebuvo vieningos ideologijos ir bendros religijos) ir nevienodai išplėtoti, kai kur ji galėjo būti gerai išvystyta ir hierarchizuota (Žulkus 1993; 1997a).

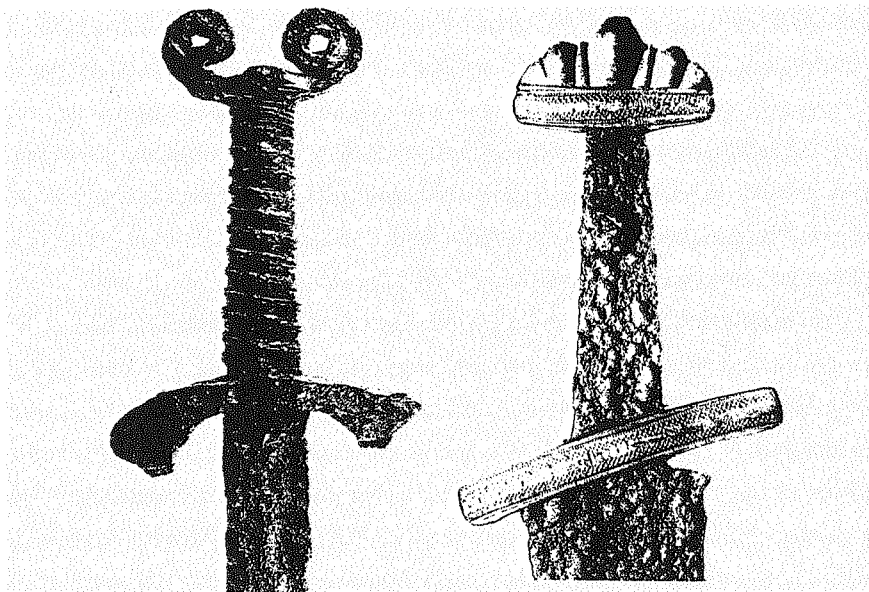
Privatinės nuosavybės baltų visuomenėje atsiradimo problemai spręsti archeologija beveik nepateikia duomenų. Iki pat XIII a. žemė, matyt, buvo valdoma kaimo bendruomenės arba priklausė feodalui. Netyrinėjus gyvenviečių sunku pasakyti, kada atsirado privati žemėvalda, kurią rodo tvoromis aptverti labiau išskaidyti sklypai ir kiemų skaičiaus mažėjimas gyvenvietėse. Vakarų slavuose XI a. dar egzistavo kaimo bendruomenė, o privatinės žemės nuosavybės nebuvo iki XII a. – tik XII–XIII a. atsirado aptvertos sodybos. Kaimo bendruomenė Rusioje dar minima ir XII a. rašytiniuose šaltiniuose (Donat 1983: 450). Prūsų žemėse, anot V. Sedovo, ankstyvaisiais viduramžiais nebuvo privačios nuosavybės (Седов 1987: 402). Švedijoje ir apylinkėse (kur žemę XII a. valdė karaliai, aukštuomenė, vyskupai ir svarbios bažnyčios) buvo dideli struktūralizuoti kaimai, tačiau tyrinėtuose VIII–XII a. kaimuose kiemų skaičius taip pat nekito – jų gyventojai nebuvo laisvi ir nepriklausomi žemės valdytojai, nuosavybė buvo nepaveldima. Jie buvo tik nuo žemvaldžio priklausomi žemės nuomotojai (Sawayer 1992: 131). Žemė turėjo priklausyti giminei, ir į ją atėjęs

partneris (sutuoktinis) žemės skirstyme nedalyvavo. Šeimos nariai turėjo pirmumo teisę įsigyjant žemę. Kas neturėjo jokios žemės valdos, buvo vergas arba varguolis (neturčius), galėjo būti ir nuo IX a. atsiradusių miestų miestietis, gyventi iš amato arba prekybos (Fenger 1992). Reikia manyti, jog baltų srityse iki pat XIII a. žemes valdė nedaugelis. M. Gimbutienės nuomone, tai buvo kunigaikščiai arba kilmingieji, kartu su jiems ištikimais, kraujo ryšiais susijusiais žmonėmis (Gimbutienė 1985: 146).

Kuršiai ūkinį, politinį ir kultūrinį klestėjimą buvo pasiekę XI a. – XII a. pirmojoje pusėje. Tuo metu padaugėjo gyventojų, kaip tik tuo metu, panašiai kaip Skandinavijoje, tik 100 metų vėliau, pradėjo formuotis teritorinių „karalių“ luomas. Kad Kurše egzistavo teritorinių žemių kunigaikščių luomas, rodo paplitęs vikingavimas, o tolimi ir organizuoti, neretai sutelktomis pajėgomis vykdyti, kuršių žygiai jūromis rodo, kad buvo ir iškilnesni visos genties vadai – „karaliai“. Saksas Gramatikas Hadings sagoje pasakojo, jog žinomas danų vikingas Hading-Hasting IX a. norėjo nuversti kuršių kunigaikštį Lokerą (*Kurentyrannus Lokero*) (Švaabe 1938: 202). Jau XI–XII a. kai kurių žemių konfederacijos galėjo sudaryti laikinas priešvalstybinio pobūdžio formuotes. Tą liudija rašytiniai šaltiniai, vienas kurių 1230 m. kuršių valdytoją Lamekinus, gyvenusį Ventavos pilyje, įvardija karaliumi – *Lammekinus rex de Curonia*.

Prūsų visuomenės hierarchijos viršūnėje stovėjo kunigaikščiai – *cyninge, konagis, kongos, kunigas* (Wenskus 1986). Kunigaikščiai Estijoje irgi buvo vadinami *Kuningas*, latvijoje – *kungs* (Kahk, Travel 1997: 28). Šių kunigaikščių valžios šaltinis buvo jiems pavaldūs kariai bei jų surinktos duoklės. Prūsų visuomenėje *Kuningas* valdžia buvo ne tik politinė, ūkinė arba teisinė (jie būdavo teisėjais), bet ir ideologinė. Viduriniajam visuomenės sluoksniui – Wulfstano *rikostan* – priklausė kilmingieji (*rikijis*). Įvairios žmonių grupės, turėjusios teisę nešiotis ginklą, nuo *kuningas* iki mažojo laisvojo, vadinti *vitingas*. Daugelio tyrinėtojų nuomone žodis *vitingas* semantiškai susijęs su *vikingr* ir *hvingr*, šiaurės germanais, kurie gyveno *Witland* – Sambijoje (Wenskus 1986c: 413).

Įvertinę pateiktus faktus, argumentus ir įrodymus apie baltų visuomenę ankstyvaisiais viduramžiais, turėtume pripažinti, jog yra pakankamai daug duomenų, rodančių, kad tuo metu baltų visuomenė nebuvo vienalytė. Skirtingos gamtinės bei socioekonominės sąlygos lėmė nevienodus visuomenės raidos

50 pav. X–XI a. kuršių pagaminti kalavijai (pagal: Kazakevičius 1996)

tempus, nevienodą susiskaidymą ir skirtingus raidos kelius. Visa tai leido vakarų baltams anksčiau suklestėti ir įsijungti į Baltijos jūros baseino ekonomiką, bet, pasikeitus jos konjunktūrai, labiau smukti valstybės susidarymo išvakarėse. Rytų baltai ėjo kiek kitokiu keliu, jų visuomenė turėjo daugiau rytų feodalinėms visuomenėms būdingų bruožų. Šis kelias, nors juo eiti buvo ir pavėluota, pasirodė vaisingesnis – kaip tik lietuvių visuomenė subrandino valstybę. Susikūrusi XIII a. pradžioje, Lietuvos valstybė pradėjo globti kaimynines gentis. Tik nuo valstybės susidarymo galima kalbėti apie genčių, visuomenės, religinių sistemų konsolidavimą. Šis konsolidavimas buvo politinis ir vykdomas prievarta, būdinga visoms naujoms feodalinėms valstybėms.

Po didžiausio XI–XII a. ekonominio ir kultūrinio pakilimo, pietų kuršių žemėse prasidėjo didelis smukimas, kurio negalėjo pristabdyti centralizuota politika – valstybės dar nebuvo. Pasireiškė ir neigiamos europeizacijos pasekmės – pajūrio žemės labiau buvo susietos su Baltijos jūros ekonomika, o ekonominiai bei politiniai pasikeitimai Baltijos regione sukrėtė ir kuršius. Kuršių bei prūsų pajūrio žemės neteko savo ekonominės bazės – vokiečių miestams iš Baltijos jūros prekybos išstumiant skandinavus, suiro tradicinių jūros kelių

tinklas, smuko prekyba. Žemdirbystė, nors ji čia turėjo būti intensyvi, negalėjo duoti reikalingo ekonomikos pakilimui viršprodukto. Aukštą lygį pasiekusi metalurgija (kuršiški kalavijai) vargu ar plačiau dirbo išvežimui, o papuošalų gamyba, laikinai nutrūkus žaliavų srautui, smuko. Šio smukimo kompensuoti nepajėgė ir paklausė gintaro žaliava, prekyba kuria ekonomiškai stimuliuo tik pajūrio centrus.

Pajūrio žemių nuosmukis sutapo su kaimyninių genčių, visų pirma žemaičių (Tautavičius 1981: 31), atrodo, ir sembų, ekonominiu ir socialiniu pakilimu. XIII a. antrosios pusės įvykiai po Ordino atėjimo liudija pietinius kuršius politiškai priklausius nuo žemaičių (Žulkus, Klimka 1989: 62).

IDEOLOGIJŲ KAITA PAGONIŠKUOSE BALTUOSE. KURŠIAI

Deginimo papročio plitimas

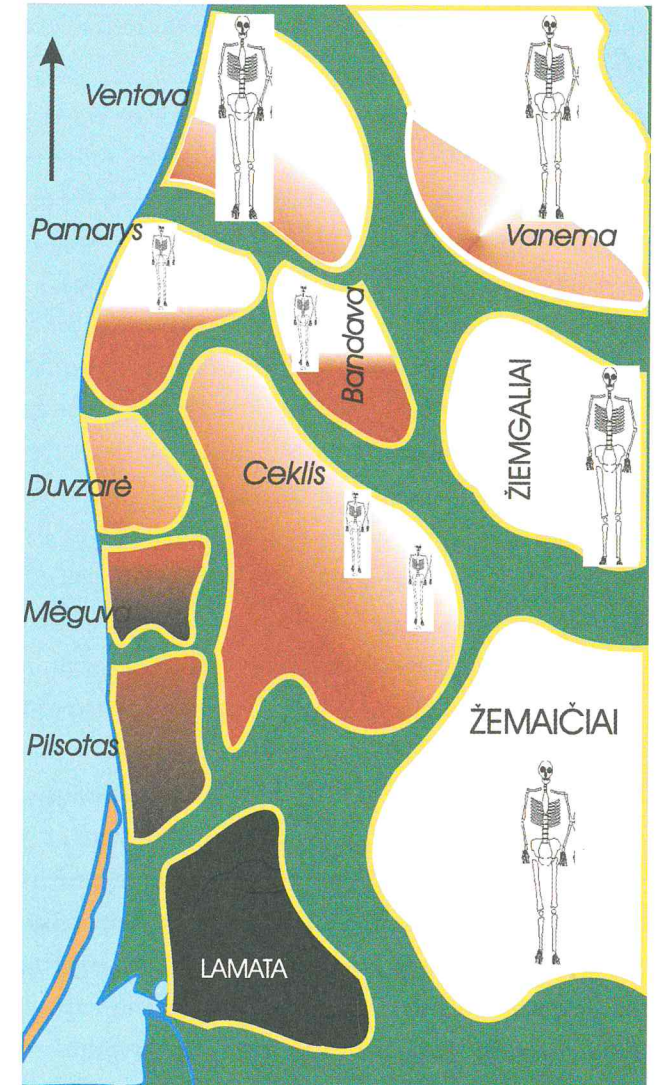
Kalbant apie pagoniškųjų kraštų gyventojų ideologijos pokyčius dažniausiai turima omenyje pagoniškųjų tikėjimų (ar religijos) ir krikščionybės kolizija. Tuose kraštuose, kur ikikrikščioniškuoju laikotarpiu vyravo mirusiųjų deginimo paprotys, krikščionybės plitimą paprastai rodo šio papročio nykimas, ilgiau ar trumpiau egzistavęs biritualizmas. Kitas krikščionybės plitimo ženklas – laidojimo su gausiomis įkapėmis atsisakymas ir krikščioniškosios atributikos kapuose atsiradimas. Įsigalint krikščionybei, pasirodo rašytinių šaltinių apie bažnyčių statybas, parapijų ir vyskupysčių steigimą iki tol pagoniškuose kraštuose.

Be abejo, krikščionybės atėjimas į baltų žemes buvo bene vienas svarbiausių praėjusio tūkstantmečio įvykių. Neatsitiktinai daugumą tyrinėtojų domina šis vyksmas, o kalbant ar rašant apie vėlyvųjų viduramžių baltų ideologiją, tikimasi pagonybės ir krikščionybės konflikto. Šiame kontekste pati baltų pagonybė, nepaisant daugelio tyrinėtojų pastangų, dar neturi aiškių bruožų, nekalbant jau apie jos skirtumų atskirose gentyse tam tikrais laikotarpiais suvokimą. Archeologai konstatuoja, kad per tūkstantmečius laidojimo papročiai keitėsi kelis kartus, ir tai sieja su ideologijų transformacijomis. Daugiausia dėmesio skiriama klausimui, kaip tai vyko, tačiau į klausimą, kodėl tai vyko, atsako dažniausia nėra.

Kuršiai vikingų laikais pergyveno paskutinį iki krikščionybės įvedimo ideologijos lūžį, kuris reiškėsi deginimo papročio atsiradimu ir įsigalėjimu. Laidojimo būdo kaita ankstyvaisiais viduramžiais nebuvo dažnas reiškinys. Po Tautų kraustymosi, kai galutinai baigėsi baltų genčių formavimosi procesai, o kai kur ir anksčiau, nusistovėjusios laidojimo tradicijos daugelyje genčių teritorijų išliko nepakitusios iki pat krikščionybės įvedimo. Kita vertus, priešvikinginiu laikotarpiu pagoniškajame baltų pasaulyje egzistavo didelė laidojimo papročių įvairovė.

Vakarų Lietuvoje ir Latvijoje gyvenę žmonės, kuršiai arba bent jau jų pirmtakai, atsisakė deginimo papročio pirmaisiais amžiais po Kristaus. Svetimos įtakos Tautų kraustymosi laikotarpiu įnešė daug pakitimų į kuršių materialinę kultūrą ir visuomenę, tačiau laidojimo tradicijų ryškiau nepakeitė. Tik VIII a. pietinėse kuršių žemėse atsirado degintinių kapų, kurie plito ir gausėjo. Dėl šio papročio atsiradimo ir įsigalėjimo archeologų buvo nemažai diskutuota. A. Tautavičiaus tyrinėjimai (Tautavičius 1989: 28-32) atmetė nepagrįstas prielaidas, kad deginimo paprotys į vakarinį žemaičių pakraštį ir kuršių žemes galėjo ateiti iš Lietuvos. Jo nuomone mirusiųjų deginimo paprotys į Nemuno žemupį (Lamatos žemę) atėjo iš Skalvos (Prūsai), kur mirusieji buvo deginami jau nuo IV a. ir iš ten plito į Žemaitijos pakraščius bei pietinį Kuršą.

Šiuo metu, ištyrinėjus daugelio kuršių kapinynų duomenis, galime bandyti nustatyti, kada ir kaip plito deginimo paprotys Kurše. Pirmieji degintiniai kapai gretimose Lamatai Pilsoto žemėje pasirodė jau VIII a., X a. degintiniai kapai sudarė apie 50% visų kapų, o apie 1050 m. – jau virš 80%, prieš 1100 m. įsivyravo visiškai. Toliau į šiaurę buvusioje Mėguvos žemėje apie 1000 m. buvo deginama pusė visų mirusiųjų, apie 1050 m. – maždaug 65%, o apie 1100 m. ir čia jau buvo deginama visuotinai. Keklio žemę kremacija pasiekė pavėluotai, pirmieji degintiniai kapai, kaip ir Mėguvos žemėje, pasirodė apie 850 m., tačiau apie 950 m. čia buvo deginama mažiau kaip 20% mirusiųjų, apie 1050 m. – apie 50%, o visuotinai mirusieji pradėti kremuoti apie 1150 m. Toliau į šiaurę nutolusiose Kuršo žemėse (Piemare, Bandava, Vindava, Vredekuronia) kuršių deginimo paprotys įsivyravo tik XII a. – griautinių kapų čia pasitaikė dar ir XIII a. (Žulkus 1995a). Tam įtakos, be abejo, turėjo autochtonų Baltijos finų (lyvių) laidojimo tradicijos (Мугуревич 1985).

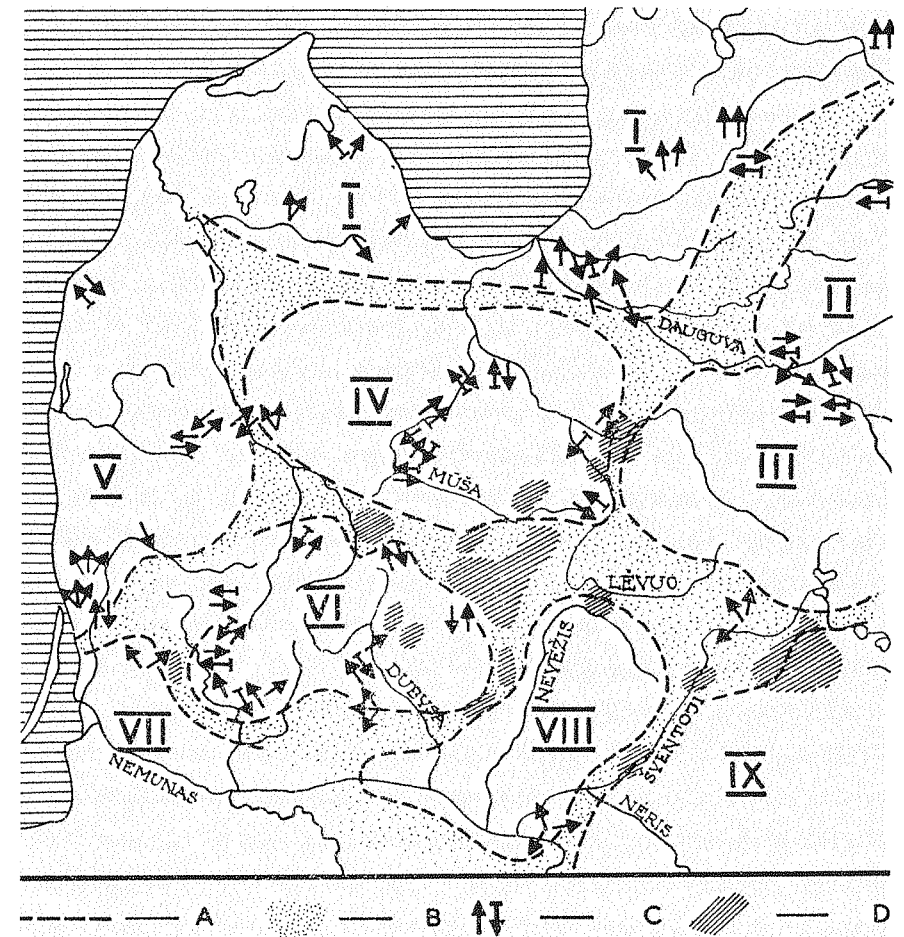
51 pav. Deginimo papročio paplitimas Kurše apie 1050 m. (V. Žulkus)

Todėl šiandien jau aišku, iš kur į kuršių žemes atėjo paprotys deginti mirusiuosius, kada ir kaip jis slinko į šiaurę. Žinoma, bendroje deginimo papročio plitimo tendencijoje būta ir išimčių. Kai kuriose vietose pirmieji degintiniai kapai pasirodė anksčiau, nei įsigalėjo visoje žemėje. Pvz., Keklio žemės Lavių kapinyne seniausi degintiniai kapai datuojami VIII a. pab. – IX a. pr. (Būtėnienė 1964: 91). Kurše visuotinai įsigalėjęs paprotys tik šiek tiek paveikė artimiausius

sius kaimynus žemaičius ir žiemgalius, kurie tradicinio laidojimo būdo iš esmės nepakeitė.

VIII–XI a. laidojimo kryptys pajūrio žemėse vėl keitėsi, ir tie pasikeitimai sutapo su deginimo papročio atsiradimu ir plitimu. Lamatos žemėje, kur kremacija VIII a. jau buvo plačiai paplitusi, kapų duobės nuo VIII a. irgi orientuojamos vakarų–rytų kryptimi. Išsigalinti kremacija palaipsniui keitė kapų orientavimą pagal pasaulio šalis ir kuršių žemėse. Pilsoto žemės kapinyne Bandužiuose griautinių VII–X a. kapų tarpe vyravo šiaurės vakarų–pietvakarių orientavimas. Degintiniai IX–XIII a. kapai orientuoti įvairiai: iš 24 kapų 7 orientuoti šiaurės vakarų–pietryčių kryptimi, 7 pietų–šiaurės, 6 šiaurės rytų–pietvakarių ir 4 vakarų–rytų kryptimi (Stankus 1995). Slengių kapinyne rastas degintinis ginkluoto vyro kapas skobtiniame karste (K. 33) buvo orientuotas tiksliai rytų–vakarų kryptimi (Žulkus 1979). Pagal vienašmenio kalavijo fragmentus kapas datuotas X a. (Kazakevičius 1981: 43). Ramučiuose (Pilsoto žemėje) ankstyvų degintinių kapų tarpe irgi vyrauja vakarinė orientacija. Palangos ir Lazdininkų kapinyuose VIII–IX a. griautiniuose kapuose vyraujanti orientacija buvo į šiaurės vakarus, tuo tarpu ankstyvųjų degintinių kapų duobės jau orientuotos įvairiai. Genčių I kapinyne 66% IX–XII a. kapų buvo orientuoti šiaurės vakarų (pietryčių) kryptimis. Kiauleikių kapinyne VIII–IX a. griautiniai kapai irgi orientuoti šiaurės vakarų kryptimi, o IX–X a. kapai (irgi griautiniai) visi orientuoti galvomis į vakarus. Gintališkėje (Ceklis) griautinių X–XI a. kapų orientavimas nevienodas, vyrauja vakarų ir šiaurės–vakarų kryptys, apie 20% kapų orientuota šiaurės rytų kryptimi. Degintiniai XI–XII a. Gintališkės kapai 100% orientuoti į šiaurės rytus. Laivių kapinyne griautiniai VIII–XI a. kapai labai stabiliai orientuoti pietryčių kryptimi (140–170°), kai kurie degintiniai to paties laikotarpio kapai išlaiko tą pačią laidojimo kryptį, kitų orientavimas keičiasi (Būtėnienė, Budrytė 1997).

Šiaurės Kuršo kapinyuose, kur deginimo paprotys atėjo vėliau, vyravo šiaurės vakarų–pietryčių orientacija (Asaris 1996). Degintinių kapų pasirodymą X–XI a. Žemaitijos vakarinėje dalyje reikia sieti su kuršių įtaka. Kartu su deginimo papročiu ten mirusius pradeda orientuoti iš vakarų į rytus (Paragaudis, Bikavėnai).

52 pav. Kapų orientavimas genčių pakraščiuose X–XIII a. ir kulto akmenų spiečiai (brūkšniuoti plotai) (V. Žulkus)

Imant bendrai, į kuršių žemes ateinant mirusiųjų deginimo papročiu, kapų orientavimas nedaug pasikeitė, tačiau kai kuriuose kapinyuose aiški tendencija kapus „pasukti“ į vakarus. Siejant su deginimo papročio plitimu, tendencija laidoti vakarų–rytų kryptimi pirmiausia turėtų pasireikšti šalia svarbesnių centrų buvusiuose kapinyuose, įvairaus rango centrinių vietų. Kol kas mažai ištirti centrinių vietų kapinynai neleidžia argumentuotai daryti tokios išvados (dar XIX a., atrodo, sunaikintas kapinynas prie Eketės, Andulių–Kretingos medžiaga neskelbta ir jos Lietuvoje nėra, nežinomi Apulės ir Imbarės nek-

ropoliai, netyrinėtas Impilties kapinynas, mažai kasinėti kuršiški kapinynai prie Grobinios, nežinomas kapinynas prie Talsi piliakalnio).

Degintiniai kapai daugelyje kuršių kapinynų dažniausia randami atskirai nuo griautinių. Pastebėta, jog seniausi kapai būna kapinynų kalvelių pakraščiuose, arčiau vandens, o vėlyvesni – aukštesnėje vietoje. Nustatyta, kad VIII–XIII a. Palangos kapinynas yra buvęs pailgoje, pelkių apsuptoje kalvoje. Jame senesni griautiniai VIII–X a. kapai susitelkę kalvelės pakraščiuose, o vėlesni degintiniai – aukštesnėje vietoje, kur griautinių kapų reta (Tautavičius 1963). Lazdininkų kapinyne seniausi romėniškojo laikotarpio kapai rasti žemiausioje lėkštos kalvelės dalyje, arčiau upelio, VIII–X a. griautinių kapų būta aukštesnėje vietoje. Degintiniai X–XII a. kapai aptikti šalia vėlyvųjų griautinių, bet nesusimaišę su jais. Slengių kapinyne senesnių griautinių VI–VII a. kapų daugiausia nedidelės kalvelės šiaurinėje papėdėje, ankstyvų degintinių – priešingoje pusėje, o XI–XII a. degintinių kapų – aukščiausioje kalvelės vietoje. Kašūčių kapinyno kalvoje ankstyvųjų III–IV a. kapų rasta šlaite, prie Akmenos upės, o vėlyvųjų VIII–IX a. – toliau nuo jos³⁸ (Žulkus 1993).

Lieka bene svarbiausias klausimas – kodėl keitėsi kuršių genties ideologija? Teorija apie „pražemaičių“, žmonių, gyvenusių vidurio Lietuvoje, migraciją į vakarus ir jų dėka plitęs deginimo papročiu, seniai paneigta (Tautavičius 1989). Negana to, paskutiniųjų dešimtmečių archeologinė vidurio Lietuvos medžiaga paneigia glaudesnius šio arealo ir lietuvių genties ryšius ir teigia ilgalaikius bei pastovius vidurio Lietuvos (Kauno apylinkės) ryšius su vakarų baltų (prūsų ir kuršių) gentimis bei skandinavų pasauliu (Bertašius 2002: 206). Iki šiol laikomasi nuomonės, jog deginimo papročio atėjimas ir plitimas kuršių žemėse nebuvo lydymas tradicinės medžiaginės kultūros pasikeitimų (Volkaitė-Kulikauskienė 2001: 171). Ar tikrai taip buvo?

³⁸ Nuo kalvų pašlaičių arba žemesnių vietų pradėdavo laidoti ir kitur – Paragaudžio kapinyne buvo laidota šlaituose, kapus išdėstant koncentruotai ir orientuojant į kalvos viršūnę. Požerėje seniausi II–IV a. pilkapių yra šalia pelkės, VI–VIII a. kapai rasti pietrytinėje kalvos pašlaitėje, o XIII–XIV a. kapai buvo aukštesnėje kalvos dalyje. Vėliausi XIV–XVI a. kapai užėmė pačią kalvos viršūnę. Kairėnėlių V–VI a. kapinyne ir Jakštaičių–Meškių XIV–XVII a. senkapiuose taip pat laidota kalvų pašlaitėse. Seniausi kapai žemesnėse vietose, prie vandens, dažniau randami ir žiemgalių žemėse, pvz., Pavirvytės–Gudų kapinyne. Rečiau kapinyno kalvelės šlaituose laidota aukštaičių žemėse (Graužiai). Kita vertus, kapinynų, kuriuose senesni kapai randami aukštesnėje kalvos vietoje, yra ir žemaičių (Maudžiorai, Sauginiai), ir žiemgalių (Jauneikiai) žemėse.

Visų pirma reikia pastebėti, jog VIII–IX a. kai kuriose baltų gentyse buvo laikotarpis, kai pastebimai keitėsi darbo įrankių bei ginklų tipai ir tradicinis kostiumas. Greta pirmon vieton iškeliamų, bet dar gana neaiškių visuomenės pasikeitimų („Klasinės visuomenės formavimosi laikotarpis“), tie materialinės kultūros pokyčiai pasitarnavo V–VIII a. periodą Lietuvos archeologijoje įvardijant kaip vidurinį geležies amžių (Kulikauskas, Kulikauskienė, Tautavičius 1961: 269). Naujausiuose tyrinėjimuose A. Tautavičius, akcentuodamas pasikeitimus visuomenės struktūroje, vidurinį geležies amžių Lietuvoje pratęsia iki X a. pirmosios pusės (Tautavičius 1996: 8). Materialinės kultūros pasikeitimai pripažįstami visų archeologų, tačiau to reiškinio priežasčių nebuvo ieškoma, o jų dinamika atskirose baltų gentyse nenagrinėjama.

Peržvelgę atskirų baltų genčių naujų darbo įrankių, ginklų, papuošalų tipų atsiradimo dinamiką bei inovacijas materialinėje kultūroje, priename išvadą, jog archeologijos artefaktų kaita ne visur vyko vienodai. Remiantis VII–XII a. artefaktais: 11 tipų ir potipių antkaklių, 12 tipų segių, 7 tipų smeigtukų, 7 tipų apyrankių, 4 tipų kirvių, 8 tipų kalavijų ir kitų dirbinių (LAA IV; Kazakevičius 1988; Kazakevičius 1996; Kazakevičius 1998: 287; Žulkus 1997b: 165), nustatoma inovacijų dinamika. Tarp genčių, kur IX–XII a. atrandame tik vieną kitą naujai pasirodžiusį naujo tipo artefaktą, yra lietuviai ir jotvingiai; vienu kitu nauju dirbiniu daugiau turi žemaičiai; 2–4 nauji tipai kiekvieną šimtmetį pasirodo aukštaičių, žiemgalių, latgalių ir sėlių areale bei Lamatos žemėje; prūsiose (be skalvių) naujų artefaktų tipų rasta nuo 2–3 iki 11 (daugiausia XI a.); kuršių žemėse – IX–XI a. – nuo 8 iki 10.

Todėl IX–XI a. dinamiškiausiai atsinaujinimas ir pasikeitimai daiktinės kultūros srityje vyko prūsų, ir ypač kuršių, gyvenime. Grįžtant prie laidojimo papročių, VIII–XII a. iš esmės pakitę jie buvo tik Kurše ir vidurio Lietuvoje.

Deginimo papročiu slenkant iš prūsų genčių ir darant prielaidą apie galimus prūsų persikėlimus į kuršių žemes, galima tikėtis, kad Kurše, bent pietinėje jo dalyje, išplito kai kurie prūsiškos kilmės dirbiniai. Dar C. Engel ir W. La Baume nurodė kai kuriuos dirbinius, žinomus prūsų bei kuršių arealuose ir manė, kad jie prūsiški. Dabar jau aišku, jog kai kurie dirbiniai, laikyti būdingais prūsams (Engel, La Baume 1937: 190), iš tiesų labiau būdingi kuršiams, pvz., pasaginės segės žvaigždiniams galais, sujungtais ir nesujungtais

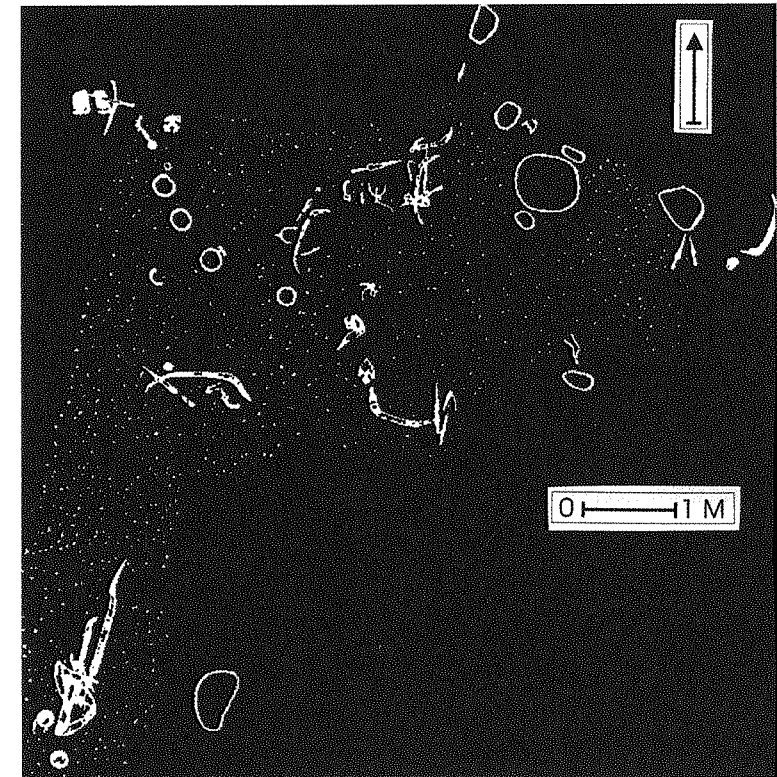
galais, Irzekapinio (Klincovka) kapinyne buvo rasti 11% visų XI a. kapų, kuršių Palangoje – 11,5%, Lazdininkuose – 18,5%, I Prysmančiuose – 26%, Girkačiuose – 23% visų kapų. Bendrai imant, šios segės rastos apie 15% visų XI a. Mėguvos žemės kapų, o tarp XII a. kapų jos sudarė 18%. Šios segės, labai tikėtina, dideliais kiekiais buvo gaminamos pietinėse kuršių žemėse, o iš čia plito į kaimynines žemes, tame tarpe ir Sambiją (Žulkus 1991: 9–11).

Tarp Sambijoje naudotų įvairių tipų IX–XII a. segių V. Kulakovas neranda nė vieno tipo, kuris būtų būdingas prūsams ir vėliau išplitęs kuršių žemėse. Priešingai, beveik visų tipų pasaginės segės, kurias nešiojo prūsai, kuršių žemėse aptinkamos daug dažniau, o kai kurios iš jų neabejotinai yra kuršiškos kilmės (Кулаков 1994: 47–51; Žulkus 1997). Apskritai, V. Kulakovas, išskyrus laidojimo papročius, neranda kokių nors tik prūsams būdingų „materialinių etnografinių bruožų“ (Кулаков 1994: 163). Tarp kalavijų, kuriuos naudojo kuršiai ir prūsai, gal tik x tipo ginklai, gaminti visoje Europoje, Sambijoje sutinkami dažniau nei Kurše. Kitų europietiškos arba skandinaviškos kilmės kalavijų daugiau randama Kurše nei Prūsijoje (tipai I-H, T, Z). Kol kas nėra žinomas prūsiškas kalavijo tipas, tuo tarpu kuršiškais T1 tipo kalavijais buvo ginkluoti ir prūsų kariai (Kazakevičius 1996: 30, 67–70, 53–58, 76). Kapų, kurie galėtų būti priskiriami prūsų kariams, Kurše nerandama, tuo tarpu kuršių kultūros apraiškos Sambijoje gana ryškios (Кулаков 1974: 154). Dėl to atsakant į klausimą, ar deginimo papročio atėjimas į Kuršą iš prūsų žemių buvo susijęs su žmonių persikraustymu, ar ne, reikia atsakyti neigiamai.

Socialinis kremacijos pobūdis

Lieka atsakyti į vieną svarbų klausimą – kodėl keitėsi laidojimo papročiai kuršių žemėse?

Kuršių kapinyuose, kur buvo laidojama kelis šimtmečius iš eilės, degintiniai kapai paprastai koncentruojasi tam tikrose vietose, ten, kur anksčiau laidota nebuvo, arba laidota mažai. Degintiniai kapai paprasčiausiai užima laisvas kapynų vietas, ir, bent jau iš pradžių, retai „lipa“ ant ankstyvesnių kapų. Palangos kapinyne degintiniai kapai telkėsi rytiniame kapyno kalvelės pakraštyje. Tarp degintinių kapų, įsiterpiančių į griautinių kapų plotus, yra datuojamų X a. – matyt ir pasikeitus laidojimo papročiu, buvo laidojama arčiau šeimos narių. Taip galima būtų paaiškinti ir kai kurių degintinių kapų buvimą beveik to paties

53 pav. Kolektyviniai XI–XII a. kapai Durbes Dīri kapinyne (pagal: Stepiņš 1967)

laikotarpio griautinių kapų duobėse. Kiek kitaip yra Lazdininkuose, kur degintiniai kapai labai aiškiai atsiskiria nuo griautinių – deginti mirusieji laidoti pietiniame kapyno kalvelės krašte ir beveik neįsiterpė į senesnius griautinius kapus. Formaliai čia galima būtų įžiūrėti dviejų laidojimo papročių, dviejų ideologijų supriešinimą, kuris laužė ir bendruomenės tradicijas (šeimos laidojimas kartu).

Kapų išsidėstymo analizė Palangos kapinyne, kur deginimo paprotys pasirodė anksčiau nei Lazdininkuose, leidžia daryti ir kai kurias svarbias socialines prielaidas. Keičiantis laidojimo papročiu, išliko tradicija geriau ginkluotus vyrus laidoti tose pačiose vietose. Ištirtoje kapyno dalyje išskirtos penkios „karių“ kapų grupelės su atskirais kapais tarp jų. Visi šie kapai – ir VIII–X a. griautiniai, ir vėlesni degintiniai, – išsidėstę vieni prie kitų pietvakarinėje ir dalinai centrinėje kapyno dalyje. Bent pusė degintinių kapų, įsiterpiančių į griautinių kapų zoną, priklauso geriau ginkluotiems vyrams. Apie 50% priskiriami turtingiems kapams.

Keičiantis laidojimo papročiu, išlieka tradicija šeimos narius (galbūt ir ver-
gus) laidoti greta vyro, ir toliau laikomasi papročio geriau ginkluotus vyrus
laidoti atskirai. Išgalint deginimo papročiu, pastaroji tradicija dar labiau iš-
ryškėja, vyrų su ginklais kapai vis labiau telkiasi atskiruose kapinyne plotuose.

Degintinių ir griautinių kapų zonų atskyrimas, atrodo, buvo paplitęs rei-
kinys (bent jau Skandinavijoje). Birkoje degintiniai kapai labai aiškiai koncen-
travosi vakariniame kapinyne krašte (Müller-Wille 1993).

Apie X a. pietinėse kuršių žemėse (Laiviai, Genčiai, Siraičiai, Gintališkė,
Griežė, Slengiai, Durbes Dīri) atsiranda paprotys degintus mirusiuosius lai-
doti didelėse, iki 5 m ir daugiau, įvairios formos negiliose duobėse. Tokiuose
kapuose randama kelių sudegintų mirusiųjų kaulų, anglių, įkapės dažniausiai
dedamos duobės dugne. Dažniausiai šis laidojimo paprotys naudotas XI–XII a.
(LAB 1961: 386; Būtėnienė 1964; Bertašius 1998: 38; 2002: 67). Tokie kelių
žmonių kapai yra ankstesnės laidojimo tradicijos tęsinys. Daugelyje kuršių ka-
pinynų buvo aptikta VIII–IX a. (ypač IX–X a.) griautinių kapų, kuriuose laido-
ta po du, rečiau – po tris žmones. Palangos kapinyne žinomi trys kapai, kuriuose
palaidota po du vyrus, vienas kapas (Nr. 79), kur palaidoti du vyrai ir vaikas,
kape Nr. 114 rasti vyro ir dviejų vaikų griaučiai, IX–X a. kape (Nr. 197) palai-
doti trys vyrai, ginkluoti ietimis (LIASA 182, 183), kape Nr. 357–358, datuo-
jamame X a. pab. – XI a. pr. palaidota moteris ir mergaitė (Žulkus 1988).

Netenka abejoti, jog dauguma tokių kapų yra šeimyniniai, kurie, plintant
mirusiųjų deginimo papročiu, tik įgavo kitą pavidalą. Kitaip gali būti inter-
pretuojamas Palangos kapas Nr. 197, kur palaidoti trys ginkluoti vyrai. Gali
būti, jog tai jau nebe šeimos nariai, o tik vienu metu žuvę žmonės – kariai. Tai
požymiai, kad atsirado nauji visuomeniniai ryšiai ir sluoksniai pagal profesiją.
Tokia išskirtinė „profesija“ vikingų laikų kuršių visuomenėje buvo tik kariai.
Jei Palangos kapuose tai tik galima prielaida, XI–XII a. degintinių kolektyvi-
nių kapų dalis tikrai priklausė kariams.

Geras pavyzdys – kolektyviniai degintiniai kapai, rasti Durbes Dīri ka-
pinyne (Pamario žemėje). Viename bendrame kape (kapas II) buvo palaidoti
3 kariai, kitame (kapas III) – 7 vyrai. Visi jie buvę gerai ginkluoti (rasti kovos
kirviai, kalavijai, šalmas), daugelis įkapių sulaužytos. Tyrinėtojas kapus siejo
su 1260 m. Durbės mūšiu (Stepiņš 1967), tačiau kalavijai, rasti kolektyvi-

nių kapų II ir III duobėse, datuojami ne XIII a., bet XI–XII a. (Kazakevičius
1996: 108, 112).

Griežės kapinyne (Ceklio žemėje) buvo rasta net 12 duobių su kolektyviniais
degintiniais kapais. Duobės nuo 2,5x2,5 m iki 3x7,5 m dydžio, stačiakampio
formos, orientuotos pietryčių–šiaurės vakarų kryptimi. Įkapės sudėtos duobių
dugne, krūvelėmis arba pavieniui. Kiek žmonių buvo laidota vienoje duobėje –
nenustatyta. Duobėse rasta tiek vyriškų, tiek moteriškų įkapių. Daug ginklų,
kurių dalis sulaužyti. Ypač daug daiktų rasta XI duobėje, kurios viename gale
vienas šalia kito rasti trys turtingi kremuotų karių kapai, kiekviename kape
buvo po dviašmenį kalaviją (Varnas 1984). Karių kapai XI duobėje datuojami
XII a. (Kazakevičius 1996: 108, 120). Griežėje, matyt, būta ir grynai karių
kapų, ir šeimyninių kolektyvinių kapų.

Slengiuose (Pilsoto žemėje) 3x3,2 m dydžio duobėje (kapai Nr. 23–24)
buvo palaidoti 3 ar 4 sudeginti mirusieji. Du iš jų buvę kariai, kapuose rastos
ietys ir kovos kirviai, vienos įkapės skirtinos moteriai, kiti kapai neaiškūs (Žulkus
1979). Kapų duobė perdengė kitą degintinį dvigubą gerai ginkluoto vyro ir
moters kapą, kuris pagal kalaviją datuotinas ne anksčiau kaip XII a. (Kaza-
kevičius 1996: 89–91).

Laivių kapinyne (Ceklio žemėje) rasti 4 kolektyviniai degintiniai X–XI a.
kapai iki 5x3 m dydžio duobėse. Tarp jų tik vienas priklausė turtingam vyrui,
kiti įkapių gausa neišsiskyrė (Būtėnienė 1964).

Kolektyviniuose kapuose palaidoti vyrai dažniausiai yra ypač gerai ginkluo-
ti, o jų įkapės turtingos. Grupinio laidojimo būdas IX–XII a. plito ir vidurio
Lietuvoje. Čia jo atsiradimas siejamas su prūsiškąja tradicija. Kaip pastebėjo
M. Bertašius, tų vyrų socialinės padėties išraiška yra ir įkapių, tame tarpe gin-
klų, laužymo paprotys (Bertašius 1998: 53).

Analogijų laidojimo būdui, išbarstant mirusiųjų palaikus ir įkapės didelėse
duobėse (tik ne visur išskiriami kolektyviniai karių kapai), randama ne tik Prūsi-
joje, rytų slavų asimiliuotose vakarų baltų žemėse, bet ir vakarų slavų žemėse (iki
X a.). I tūkstantmečio antroje pusėje Skandinavijoje mirusiųjų deginimas tam-
pa įprastine laidojimo forma. VIII–IX a. sudeginti mirusiojo palaikai (o kartu ir
laužo liekanos, apdegę akmenys, įkapių fragmentai) neretai paskleidžiami žemės
paviršiuje (Müller-Wille 1993; Bertašius 1998: 40; 2002: 111).

Bandant nustatyti galimą degintinių kapų ryšį su koku nors socialiniu sluoksniu, statistiškai buvo tyrinėti Mėguvos žemės Palangos, Prysmančių, ir Lazdininkų kapinynų kapai (virš 600 kapų). Kapų turtnis statusas³⁹ buvo įvertintas laikantis nuomonės, jog įkapės, nors ir nelabai tiksliai, atspindi mirusiojo socialinį statusą. Galima sutikti su Else Roesdahl, jog *there was no simple equation between the quantity of gravegoods and the status of the dead, for not all rich people were buried with grave-goods* (Roesdahl 1991:156), tačiau neabejotina, kad vargšai, su nedidelėmis išimtimis, su turtingomis įkapėmis nebuvo laidojami. Nustatyta, jog X ir XI a. turtingi kapai sudarė 22 ir 26%⁴⁰ degintinių kapų. Imant visus – ir griautinius, ir degintinius kapus, turtingų kapų Mėguvoje X a. buvo apie 11%, o XI a. – apie 8% (Žulkus, Klimka 1989). Be to, turtingų kapų nuo IX a. Mėguvoje mažėjo, tuo tarpu degintinių turtingųjų kapų procentas išliko toks pat, arba nežymiai padidėjo (nuo 22 iki 26%). Taip prieiname išvadą, jog turtingesni pietų Kuršo gyventojai X–XI a. mirusius degino 2–3 kartus dažniau nei vidutiniam ar žemiausiam socialiniam sluoksniui priklausę žmonės. Be to aišku, jog deginimo papročio iniciatoriai yra turtingesni vyrai kariai, nes moterys IX–XII a. baltų visuomenėje, kaip ir anksčiau (Vaitkunsienė 1995: 163), buvo priklausomos nuo vyro. Tiesa, to meto kuršių moterų kapai, kaip ir Skandinavijoje (Roesdahl 1991: 60), paprastai būna turtingesni negu vyrų, gal tai atspindėjo moters svarbą šeimoje bei bendruomenės kultūroje, tačiau visuomeniniame gyvenime moteris buvo nustumta į antrą planą.

Suprantama, jog aukštesnio socialinio sluoksnio žmonės buvo įtakingesni ir dinamiškesni, labiau nepriklausomi nuo bendruomenės tradicijų. Kuršių aukštesniųjų socialinių sluoksnių atstovai, kaip ir kitur (Blomkvist 1999: 295), išsiskyrė ne tik materialine padėtimi, bet ir mentalitetu. Dėl to jie ir galėjo inicijuoti naujoves. Prireikė bemaž šimto metų, kol deginimo paprotys prasismelkė į apatinius visuomenės sluoksnius ir tam tikrose teritorijose tapo visuotinu.

Kita vertus, grupinio laidojimo būdo plitimas (grupiniai kapai bendrose duobėse, mirusiojo palaikų išbarstymas kapinyno paviršiuje) nurodo buvus

³⁹ Turtniam statusui nustatyti buvo įvertinamas kapo inventorių indeksuojant bronzos svorius viename kape, sidabro dirbinius, papuošalus ir ginklus. Indeksai buvo koreguojami kiekvienam kapinynui atskirai, įvertinant lokales laidojimo tradicijas.

⁴⁰ Lavių kapinyne turtingų kapų visų degintinių kapų tarpe rasta dar daugiau – net 50% (IX a.), 61% (X a.) ir 32% XI a., tačiau duomenys dėl mažo kapų skaičiaus nėra patikimi.

54 pav. Palangos kuršė X a.
(L. Paulaitytės
rekonstrukcinis piešinys)

tam tikrą egalitarinės vidinės struktūros žmonių grupę. Šis reiškinys, iš pradžių buvęs atskiros žmonių grupės visuomenine charakteristika, vėliau tampa laidojimo „mada“ ir visuotinai išplinta kaip etninis reiškinys, o socialinė jo reikšmė pamirštama. Išskirtinumas tapo tradicija.

Deginimo papročio plitimo priežastys galėjo būti socialinio pobūdžio. VIII–IX a. jau egzistavo pakankamai brandi ir įtakinga socialinė grupė, kuri propagavo naujas ideologines nuostatas, palaipsniui perimtas ir kitų visuomenės sluoksnių. Ši socialinė grupė ir inicijavo deginimo paprotį, kuris ilgainiui kuršių žemėse įsitvirtino kaip vyraujantis laidojimo paprotys. Kartu su laidojimo papročiais kito ir ideologinės nuostatos, susijusios su persikėlimu į mirusiųjų pasaulį, o gal ir su mirusiųjų pasaulio samprata.

Draugija

Ikivalstybinio laikotarpio baltų visuomenėje randame tik vieną visuomenės sluoksnį, pakankamai įtakingą, turtingą, gerai organizuotą, mažai priklausomą

nuo bendruomenės ir, palyginti, demokratišką – draugiją (kariauną). Prūsijoje, anot V. Kulakovo, draugija, išskirtinis sluoksnis gentyje, nesaistomas su kitais gentainiais tradicijų, susiformuoja jau VII a. pab. – VIII a. pr. ir greitai įgauna polietninių bruožų. Draugijos išsigalėjimą Kulakovas sieja su tam tikrų moteriškų kapų prūsų kapinyuose išnykimu. Anot jo, draugijos indikatorius yra VII–XI a. sudeginti moterų kaulai ir papuošalai, aptinkami tik virš karių kapų, nes moteris buvusi visiškai priklausoma nuo kario, o jam mirus, kartu su juo eidavo į kitą pasaulį (Кулаков 1994: 148).

Atmetant V. Kulakovo kategoriškumą reikia pastebėti, jog dvigubi vyrų ir moterų kapai vakarų baltų žemėse ir kaimyninių genčių pakraščiuose pasirodė V–VI a. Pagrybyje buvo rastas dvigubas vyro kario ir moters kapas. Manoma, jog ši moteris buvusi vergė (Vaitkunskienė 1995: 165). Dvigubų ar net trigubų V–VII a. kapų pasitaiko vidurio Lietuvoje, Žemaitijoje, pavienių dvigubų vyro ir moters kapų pasitaiko Lamatoje (Tautavičius 1996: 59, 65, 78,).

Lietuvių žemėse, Taurapilio pilkapyje, buvo atkastas V a. antrosios pusės – VI a. pradžios turtingo kario, palaidoto su žirgu, „kunigaikščio“ kapas, kuriame rastas bene didžiausias importinių daiktų kompleksas Lietuvoje. „Kunigaikščio“ ir jo palydos kapai ryškiai išsiskyrė tuo, jog buvo palaidoti su žirgais, daug ginklų ir brangių papuošalų (Tautavičius 1981). Labai panašus į Taurapilio dar senovėje apiplėštas V–VI a. kapas su žirgu rastas Marvelėje (vidurio Lietuvoje). Nemuno žemupiuose (Vidgiriai) buvo rasti baltams neįprasti V–VI a. kapai ir papuošalai – manoma, jog čia buvo apsigyvenęs iš Dunojaus vidurupio atsikėlęs, Tautų kraustymosi žygiuose dalyvavęs, polietniškas junginys (Šimėnas 1992; 1994).

Pagrybio kapinyne V–VI a. vyrų įkapės, lyginant su moteriškomis, gerokai turtingesnės: 48,8% vyrų kapų buvo su ginklais ir žirgais, nemaža jų dalis turtinga įkapėmis, du vyrai turėjo dar ir sidabrinės antkaklės (dar po vieną sidabrinę antkaklę rasta trijuose berniukų kapuose). Dėl to Vaitkunskienė kariauną Pagrybyje „randa“ jau V–VI a. (Vaitkunskienė 1995: 163–166).

V–VI a. aptinkame pirmąsias draugijos apraiškas baltų visuomenėje. Ši karinės organizacijos forma susiklostė plėšikų būriuose, siautusiuose po Europą. Į baltų žemes ji atėjo jau subrendusi, su savo ideologija. Pirmieji draugijos daigai, reikia manyti, didesne dalimi sunyko, nes vargu ar visais atvejais grįžusių

būrių vadai sugebėjo visuomenėje užimti padėtį, kuri jiems leistų įtakoti ir naujai organizuoti tradicinę vietos visuomenę.

V. Kulakovas pabrėžia VII a. pab. – VIII a. kariaunos prūsų žemėse polietniškumą ir tradiciškai ją sieja su skandinavų kolonizacija ar didelėmis įtakomis, o X a. konstatuoja skandinavų kilmės karių antplūdį į Sambiją (Кулаков 1992: 137–144).

Nuo X a. prasideda antras kariaunos formavimosi etapas. Ryškus su ginklais laidotų vyrų procentinio santykio sumažėjimas pietinių kuršių žemėse nuo X a. susijęs su draugijos susidarymu (Žulkus, Klimka 1989). Nuo X a. kuršių bendruomenėje, o netrukus ir kaimyninėse žemėse, besiformuojanti draugija jau subręsta iki smarkiai visuomenę įtakojančio sluoksnio.

Spėjama, jog kitaip nei pietų Kurše, šiauriniame, kur nuo XI a. buvo braunamasi į lyvių žemes, kariaunos sužydėjimo laikotarpis buvo XII–XIII a. (Asaris 1996: 41). Degintiniai Sārāju kapinyne kapai tradiciškai buvo kuršiški, čia pasitaikė dvigubų kapų didelėse duobėse su anglimis, įkapių laužymo atvejų. Vyravo dvigubi vyrų–karių kapai (6 iš 8). Vyrų kapų šiame kapinyne buvo daug daugiau nei moterų ir vaikų. Be to, iki 90% vyrų galėjo būti palaidoti su ietimis, 68% vyrų kapų rasti dviašmeniai kalavijai, jų fragmentai arba makštų dalys, aptiktas šalmas. Toks nepaprastai didelis ginkluotų vyrų skaičius ir suponavo prielaidą apie draugijos institucijos gyvavimą šiaurės Kurše dar ir XII–XIII a. Didesnė dalis kapų datuojama XI–XII a., dalis – jau XIII a. pirmąja puse (Asaris 1994).

XI–XII a. riboje Sambijos kapuose išnyko draugijos nariams priskiriami karių kapai, manoma, jog draugija išėjo iš Prūsijos. Prūsų kariai buvo apsigyvenę šiaurės vakarų Rusijoje, nemažai prūsų karių kapų V. Kulakovas randa ir Lietuvoje, ypač Kauno apylinkėse (Кулаков 1994: 154). Šią nuomonę patvirtintų ir Lietuvos archeologų radiniai (Urbanavičius, Urbanavičienė 1988; Bertašius 1998; 2002: 201f, 209).

Ši ypatingai organizuota visuomenės dalis, palikusi aprašytuosius kapus, turėjo suformuoti savas ideologines nuostatas ir pretenduoti užimti išskirtinę vietą tiek gyvųjų, tiek ir mirusiųjų visuomenėje. Tokių požymių randame kai kurių kuršių kapinyne medžiagoje. Draugijos susidarymą rodo ir besiformuojantis įvairaus rango „kunigaikščių“ sluoksnis bei to meto aukštuomenės kultūros formavimasis. Gana pagrįsta būtų A. Tautavičiaus nuomonė, jog genčių aris-

tokratijos atstovai apsigyveno pilyse tik nuo X a. antrosios pusės (Tautavičius 1996: 8).

Netenka abejoti, jog draugijos susidarymą kuršių žemėse smarkiai stimulavo gana sudėtingi, karo žygiais bei duoklių apdėjimais pagrįsti, kuršių santykiai su skandinavais ir greitai plintantis pajūrio žemėse vikingavimas – labiau plėšikavimas, nei prekyba. Archeologija kol kas nesuteikia galimybių kalbėti apie tiesioginį skandinavų karių poveikį kuršių draugijai. Turint omenyje, jog Kurše galėjo realiai egzistuoti skandinaviška teritorinė-administracinė struktūra ir šaltinių duomenis apie ne kartą atnaujinamą duoklių rinkimą bei daugkartinius bandymus sutramdyti nepaklūstančius kuršius, ši įtaka turėjo būti nemaža. Gal skandinavai vienu metu ir nevaldė viso Kuršo, tačiau kai kurių kuršių teritorijų pavaldumas jiems abejonių nekelia. Didelę skandinavų įtaką karybai patvirtina gausūs Skandinavijoje išplitusių X–XI a. kalavijų radiniai Kurše. Tai kalavijai, priskiriami T tipui ir jo replikai Kurše T1, be to, X ir Z tipų ginklai (Kazakevičius 1996: 44–78).

Kartu su deginimo papročiu atėję nauji laidojimo ritualai (grupiniai kapai didelėse duobėse, įkapių ir palaikų barstymas žemės paviršiuje, įkapių laužymas, padažnėjęs kapų orientavimas vakarų - rytų kryptimi), atsiradę sinchroniškai su draugijos formavimusi, yra giminingi skandinaviškajam ir prūsiškajam laidojimo būdai. Kokios reikšmės laidojimo papročiams pakeisti turėjo IX–XI a. Kurše egzistavusios didesnės ar mažesnės skandinavų kolonijos, kol kas negalime pasakyti. Tos įtakos geriausiai turėtų reikštis Grobinioje, tačiau mažai tyrinėti kuršiški senkapiai, sinchroniškai skandinaviškiems kapams, leidžia tik spėti taip buvus. Prūsų Semboje (Kaup-Viskiautai, Irzekapinis) skandinavų įtaka vietinei visuomenei buvo labai didelė.

Baigiant reiktų pažymėti, jog X–XI a. Kurše vykę pasaulėžiūros pakitimai, kurių išraiška buvo deginimo papročio įsigalėjimas, buvo diktuoti visuomeninio-socialinio pobūdžio transformacijų. Visiškai kitokiomis aplinkybėmis į pagoniškas kuršių žemes ėjo krikščionybė. Iš pradžių įvairiais būdais buvo platinama krikščioniškoji ideologija, o tik po to visuomenė transformavosi, pritaikydama prie krikščioniškajai Europai būdingų visuomenės standartų.

Mirusiųjų pasaulio vaizdinys

Tarp žmonių gyvenviečių ir mirusiųjų buveinių (kapų) topografijos esti esminių panašumų. Tokia išvada padaryta palyginus keleto šimtų Lietuvos gyvenviečių ir kapinynų situacijas. Ir gyvenvietės, ir kapinynai randami kiek pakilesnėse sausesnėse vietose, tačiau netoli vandens. Čia galima įžiūrėti labai archaišką tų laikų, kada dar nebuvo skiriamas gyvųjų ir mirusiųjų pasaulis, reminiscenciją. Vėliau, kapinynams atsiskiriant nuo gyvenviečių, pirmiesiems vis dar būdavo parenkamos panašią aplinką atitinkančios vietos. Išorinis gyvenviečių ir kapinynų topografijos panašumas išliko ir vėliau, kai kapinynai betarpiškai nebebuvo tapatinami su mirusiųjų pasauliu. Gyvųjų bei mirusiųjų pasaulių panašumo sampratą atspindi daugelyje genčių gyvavęs paprotys įrengti kapus imituojuant gyvenamą būstą.

Svarbus gyvenviečių ir kapinynų geografinės aplinkos elementas yra vanduo. Išnagrinėjus maždaug keturių šimtų Lietuvos laidojimo paminklų situaciją, galima teigti, jog tiek vakarų, tiek rytų Lietuvoje kapinynų ryšys su vandeniu – ežerais, upėmis, pelkėmis – yra bemaž šimtaprocentinis. Tiesa, amžiams bėgant geografinės sąlygos gerokai pakito, todėl neretai šis ryšys esti daugiau ar mažiau užmaskuotas. Anksčiau buvusį ryšį su vandeniu išduoda daugelio Lietuvos kapinynų toponimai: pvz., Didžiasalis, Grabupėliai, Meldiniai, Paalksniai, Pabradė, Rušpelkiai, Santaka, Skersabalčiai, Užpelkiai, Varliškės, Paaldinis, Piepaliai ir kt. Vakarinėje Lietuvos dalyje, kur vietovės reljefas ne toks kontrastiškas, kapinynų ryšys su vandeniu yra betarpiškesnis. Ypač gerai tai pastebima buvusiose kuršių žemėse, kur kapinynai paprastai randami nedidelėse kalvelėse, iš dalies apsuptose upių arba pelkių.

Archaiškasis laidojimo ryšys su vandeniu ankstyvaisiais viduramžiais dar labai ryškus buvo kuršių žemėse, išliko žemaičiuose ir žiemgaliuose, jo relikto pasitaikė ir aukštaičiuose. Rytų Lietuvos laidojimo paminkluose jis labiau reiškiasi tradicija įrengti kapinynus arčiau vandens (Žulkus 1993).

Visuotinai paplitusi nuomonė, jog mirusiųjų orientavimas yra vienas svarbiausių gentinių požymių (baltams būdingas mirusiųjų orientavimas galvomis į rytus, rytų slavams – į vakarus, ugro-suomiams – meridianinis orientavimas). Mirusiųjų laidojimo kryptį nepastovumas dažniausiai aiškinamas kaimyninių genčių įtaka arba pasaulėžiūros pakitimais (Седов 1982).

Kai kuriose pietų kuršių žemėse pastebėtas skirtingas X–XII a. kapų orientavimas ir pasaulėžiūros mozaikiškumas paskatino tyrinėti kapų orientavimą baltų žemėse, atkreipiant dėmesį į nukrypimus nuo vyraujančių kryptų. Tyrimai parodė, jog kai kuriose gentyse galima būtų išskirti vyraujančias kryptis, tačiau vieningos laidojimo krypties nėra ne tik baltų žemėse bendrai, bet ir atskirose baltų gentyse. Juo daugiau tyrinėjama kapinynų, tuo įvairesnės laidojimo kryptys atrandamos genčių ribose. Kartografavus griautinių kapų orientavimą kasinėtuose VIII–XIII a. paminkluose (terra Lamata, žemaičiai, kuršiai, aukštaičiai (vidurio Lietuva), žiemgaliai, latgaliai, sėliai), aptiktas nevienodas kapų orientavimas, kuris ypač ryškus genčių paribiuose. Ten kapai dažnai orientuoti nebūdingomis ir kaimyninei genčiai kryptimis. Taip yra ir kuršių (Klaidišiai–Truikinai), ir žiemgalių (Miliai), ir žemaičių (Bikavėnai), ir Lamatos (Vilkų kampas), ir latgalių (Lejasdopeles, Oglenieki) paribių kapinynuose. Nesunku pastebėti, kad kapų duobės tuose kapinynuose orientuotos statmenai paribiams, į tarpgentines dykras. Panašus reiškinys pastebėtas ir kaimyninėse lyvių bei rytų slavų gentyse.

Taip pat yra ir genčių viduje, atskirų žemių paribiuose. Palyginti stabilus VIII–X a. kuršių kapų orientavimas šiaurės vakarų kryptimi sutrinka žemių paribiuose (Genčiai I, Pryšmančiai, Anduliai – visi Mėguvos žemėje; Laistai, Bandužiai – Pilsoto žemėje; Laiviai, Gintališkė – Keklyje). Ši tendencija ryški ir Žemaitijoje, kur iki pat XIII a. nedeginti vyrai ir moterys buvo laidojami priešingomis kryptimis. Atskirų žemių paribių kapinynuose bendra kapų duobių orientavimo kryptis sutrinka (Bikavėnai, Žašinas, Žviliai, Kaštaunaliai, Paragaudis, Maudžiorai) – kapai orientuoti į dykras, skyrusias atskiras žemes arba gentis.

Kartais kapai skirtingai orientuojami ir gretimuose vienalaikiuose kapinynuose. Laivių kapinyne kapai orientuoti pietų kryptimi, o netoli esančiame Gintališkės kapinyne laidojimo kryptys jau įvairuoja. Lamatos žemės Pocių ir Vilkų kampo kapinynuose, esančiuose rytiniame žemės pakraštyje, taip pat pastebimas statmenas rytinei ribai orientavimas.

Statmenai žemių riboms labai ryškiai orientuoti žemaičių kapai. Jūros vidurupyje ir Akmenos žemupyje buvusios Pagraudės žemės paribių kapinynuose kapų duobės orientuotos į tarpgentinę dykrą. Bikavėnų kapinyne dau-

guma vyrų laidota galvomis į rytus arba šiaurės rytus, o moterų – galvomis į vakarus, į plačią tarpgentinę dykrą. Šiaurrytinėje žemės dalyje esančiame Žašino kapinyne kapų duobės orientuotos šiaurės rytų–pietų vakarų kryptimis, į neapgyventą juostą, skyrusią Pagraudę nuo Medininkų žemės. Žvilių kapinyno, esančio Pagraudės rytinėje dalyje, kapai orientuoti dar kitaip – šiaurės vakarų–pietryčių kryptimis, į dykrą tarp Pagraudės ir Karšuvos žemių. Medininkų žemės, apjungusios keletą mažesnių teritorijų, paribiuose esančių kapinynų kapų orientavimas taip pat paklūsta aptariamam dėsningumui. Kaštaunalių kapinyne kapų duobės nukreiptos į kaimyninės Pagraudės žemės, esančios piečiau, pusę. Paragaudžio kapinyne kapai orientuoti į plačią dykrą, skyrusią žemaičių ir kuršių gentis. Maudžiorų kapinyne taip pat aiški tendencija orientuoti kapus į neapgyventus plotus žemės pakraščiuose.

Taigi VIII–XIII a. kapų, esančių genčių ir žemių pakraščiuose, orientavimas į tarpgentines ir tarpžemines dykras yra akivaizdus. Dėl to daroma prielaida, jog senųjų baltų mirusiųjų orientavimas kapuose vėlyvajame geležies amžiuje priklausė nuo to, kurioje pusėje buvo įsivaizduojamas mirusiųjų pasaulis. Mitologijos duomenimis, baltai mirusiųjų pasaulį įsivaizdavo esant vandenyje (arba už vandenų), upių aukštupiuose, žemėje (toli žemėje, už kalnų, už akmenų ar akmenyse, požemyje), miškuose (už miškų), laukuose (už laukų ežios ribų, ežiose).

Gentinės dykros ir jų sakralizacija

Baltų mitologijai būdingą mirusiųjų pasaulio vaizdinį visais parametrais atitinka tarpgentinės dykros. Tai neapgyventos, apaugusios miškais, pelkėtos, dažnai kalvotos vietos su daugelio upelių ištakomis. Tie genčių (ir žemių) tarpuribiai, kur buvo įsivaizduojama esant mirusiųjų pasaulį, baltų pasaulėžiūroje užėmė ypatingą vietą, buvo sakralizuoti. Viena iš tokios sakralizacijos apraiškų būtų genčių ribų pastovumas. Aiškiai mitinio mirusiųjų pasaulio sakralizaciją atspindi tarpgentiniai baltų hidronimai ir toponimai su šaknimi *švent-*, *juod-*, *alk-*, *laum-*, *kauk-*, *veln-*, *mėn-*, *rag-* ir kt. Dar vienas svarus argumentas, pereinantis dykrų sakralizacijos hipotezę, yra šimtai kulto akmenų Lietuvoje. Juos kartografavus genčių teritorijų žemėlapyje, pastebėta, kad didžiausi kulto akmenų spiečiai yra tarpgentinėse dykrose, genčių teritorijų pakraščiuose, tarp

atskirų žemių. Didelė kulto akmenų koncentracija pastebėta dykrose tarp žiemgalių, sėlių, žemaičių ir aukštaičių; kiek mažesnis spiečius yra Šventosios aukštupyje tarp sėlių ir lietuvių žemių; kulto akmenų telkinys yra ir Ventos aukštupyje, tarp žiemgalių ir žemaičių. Nemaži aukojimo akmenų telkiniai žinomi dykroje tarp Žemaitijos ir Lamatos, dar vienas spiečius išryškėjo pajūrio Šventosios aukštupyje, tarp kuršiškųjų Mėguvos, Duvzarės ir Ceklio žemių. Latvijos teritorijoje kulto akmenys taip pat randami mažiau apgyventose vietose, upių bei šaltinių pakrantėse. Ir Lietuvoje, ir Latvijoje dalį kulto akmenų, esančių tarpgentinėse dykrose, reikėtų datuoti I-uoju tūkst. po Kr. – XV a., t. y. skirti laikotarpiui nuo galutinio genčių teritorijų susiformavimo iki jų ribų išnykimo.

Tarpgentinių ir tarpžeminių dykrų sakralizaciją rodo ir VII–X a. datuojami prūsiškieji akmeniniai stabai. Visi žinomi akmeniniai stabai yra buvę atskirų žemių arba genčių paribiuose: šiauriniame Nadruvos krašte, tarp Notangos ir Varmės, tarp Bartos ir Notangos, tarp Bartos ir Sasnos, tarp Bartos ir galindų žemės, jotvingių žemių pakraštyje, ties riba su galindais, tarp Pagudės ir Pamėdės žemių. Akmeniniai prūsų stabai neabejotinai turėjo sakralinės prasmės ir buvo susiję ne tik su heroizuotu protėvių kultu, bet ir su pomirtinio pasaulio vaizdiniu platesne prasme. Jie apibrėžė ne tik atskirų žemių sakralizuotas ribas, bet ir prūsų genčių teritoriją. Sakralizuoti vandenys, akmenys, stabai ir girios simbolizavo skiriamąją ribą tarp gyvųjų ir mirusiųjų pasaulio.

Velionių orientavimas į mirusiųjų pasaulį atskirose gentyse nebuvo vienodas. Kuršių žemėse mirusieji į tarpgentines dykras ir plynes tarp atskirų žemių būdavo nukreipiami galvomis, žemaičiuose, laidojant vyrus ir moteris, laikytasi priešingų kryptių. Galima spėti, jog vyrai būdavo laidojami taip, kad „matytų“ mirusiųjų pasaulį. Moterys laidotos priešingai – kad „matytų“ savo vyrą.

Kuršių žemėse kapų orientavime beveik visuomet vyravo artimos vakarams kryptys. Didelės reikšmės pajūrio genčių pasaulėžiūrai turėjo jūra, pomirtinis gyvenimas buvo lokalizuojamas vakaruose, už vandens, kelias į pomirtinę karalystę buvo glaudžiai susijęs su kelione vandeniu. Pajūrio gyventojai kuršiai ir prūsai skyrė jūrą nuo marių, tuo tarpu, anot K. Būgos, vidurio ir rytų Lietuvoje terminas „jūra“ išvis nebuvo žinomas. Kuršių mitologijoje yra žinomos kelios jūros dievybės: jūros vandenų dievas Antrimpas, Jūros motė (dar žinoma Vėjų motė, Silkių motė), Vėjopatis arba Bangpūtys (prūs. Bangputtis, latv. Bangulis) ir kt.

Gentyse, kur mirusieji buvo deginami, pomirtinio pasaulio vaizdinys būdavo siejamas su dangaus sfera, kurioje skrieja dangaus šviesuliai, visų pirma Saulė ir Mėnulis. Kai kuriose baltų gentyse, įsigalint kremacijos papročiu, matyt, keitėsi ir senasis mirusiųjų pasaulio vaizdinys. Žemaičiuose, kaip ir kitose baltų gentyse, buvusiose toliau nuo jūros ir nepaliestose deginimo papročio, ir vėlyviausiame pagonybės etape mirusiųjų buveinės vaizdiniu išliko sakralizuotos dykros. Kitur, kur mirusiuosius jau degino, šventos dykros, šventi vandenys, jūra buvo tapatinami ne su mirusiųjų pasauliu, o tik su sfera, per kurią patenkama į dangiškąjį pasaulį. Tarpgentinės ir tarpžeminės dykros baltams kaip buvo, taip ir liko svarbiomis ne tik kasdienio gyvenimo, bet ir pasaulėjautos erdvėmis, kuriose reikėsi ir dvasiniai, ir materialiniai elementai.

Atskirų baltų genčių viduje taip pat yra buvusi didesnė ar mažesnė pasaulėžiūrų įvairovė. Vieningos religijos formavimasis vyko visų pirma centralizuojantis politinei valdžiai. Vieninga religinė sistema kuršių žemėse galėjo klostytis naujos, mirusiųjų deginimo papročio sąlygotos, pasaulėžiūros pagrindu. Tai nereiškia, kad baltų gentyse religinė sistema formavosi tik įsigalint kremacijai – ten, kur mirusiųjų nedegino (pvz., žemaičių žemėse), vieninga religija, matyt, brendo kaip senosios pasaulėžiūros vaisius.

Vieningos religijos formavimasis atskirose baltų gentyse turėjo suponuoti ir vieningą mirusiųjų pasaulio vaizdinį bei ritualą bendriausia prasme. Šio proceso dialektiką atspindi ritualo ir pasaulėžiūros mozaikiškumas genčių ir žemių teritorijose: skiriasi laidojimo kryptys, šventyklose šviesuliai stebimi skirtingose dangaus sferose.

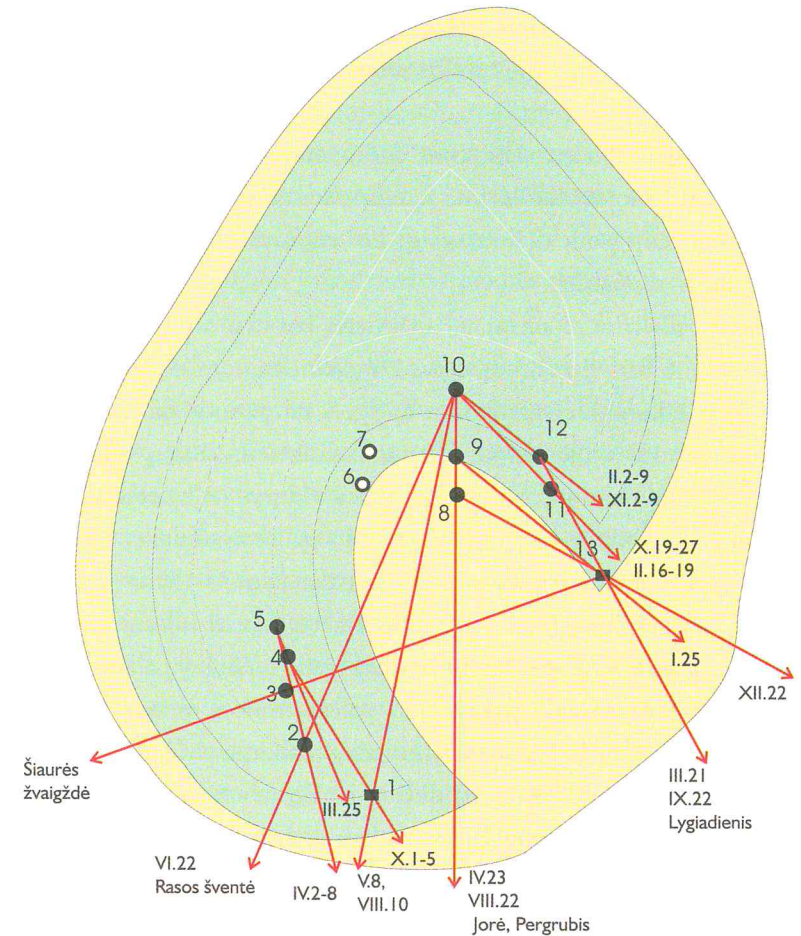
Kulto centrai

Kuršių gyvenamosios vietos kompleksą dažniausiai sudarė pilis, gyvenvietė ir alkvietė. Alkai ir šventvietės buvo vietos, kur žmonės derindavo savo būtį su kosmosu, bendraudavo su dievais, susisiekdavo su mirusiųjų pasauliu. Anks tyvųjų viduramžių alkai – tai dažniausiai kalvos, ežerų ar upių pakrančių kyšuliai, pusiasaliai, atskiros vietos greta gyvenviečių, vėliau – nuošalesnės, prie vandens esančios, vietos. Eketės piliakalnio (Klaipėdos apylinkės) gyvenvietės rytiniame pakraštyje yra buvęs alkas, įrengtas didelėje apskrityje kalvoje. Visą kompleksą iš trijų pusių juosė vanduo. Šventvietės būdavo ir šalia labai ne-

didelių pilaičių bei gyvenviečių. Purmaluose, prie Klaipėdos, Purmalio ir Dangės upių santakoje, yra išlikęs alkas, kuriame tebeguli apdirbti akmenys. Kai kurie iš jų buvo išdėstyti poromis, pagal pasaulio šalis, jų plokštumos glūdintos. Akmenys gulėjo taip, jog rytiniame dangaus skliaute galima buvo stebėti Saulę. Alkvietė naudota ankstyvaisiais viduramžiais (Žulkus 1999a: 146). Suardyto alko, pastatyto iš didelių akmenų, pėdsakų buvo aptikta Kretingoje. Viename iš akmenų rastas iškaltas gilus pailgas griovelis. Labai įdomi šventvietė, ar net dvi, yra buvusios šalia Imbarės piliakalnio. Vienos iš jų centre ant akmenų grindinio stovėjęs akmuo su daugybe iškaltų duobučių. Išliko žinių apie akmenų įrenginį, buvusį ant Gondingos alkos kalno. Nedidelė šventvietė buvusi šalia senosios XIV–XVI a. Platelių gyvenvietės Apvaliosios kalvos papėdėje ir, atrodo, jos viršuje. Aukštame Platelių ežero pusiasalyje, vadinamame Kumelkakte, yra išlikę stambių akmenų, kurie sudarė didelį netaisyklingą ovalą. Platelių ežero Pilies salos pakrantėse atrasti trys akmenys su ženklais, geometrinėmis figūromis ir, atrodo, su antropomorfiniais pavidalais. Gali būti, jog Kumelkaktės alkas ir minėti akmenys buvo dalis tos pačios pagoniškujų apeigų ir paleoastronominių stebėjimų sistemos.

Bendravimas su dievais buvo neatsiejamas nuo gamtos reiškinių, visų pirma dangaus šviesulių Saulės ir Mėnulio, stebėjimų ir kalendorinio pobūdžio pranašysčių. Pagoniškosios tikybos, kurioje mirusiųjų pasaulis siejamas su ugnimi, aukštuma, vandeniu ir dangumi, simbolis yra šventykla – observatorija ant Birutės kalno Palangoje.

Beveik visame kalno aikštelės plote rastas juodos žemės su angliukais alkvietės sluoksnis. Jis geriau išliko aikštelės centrinėje dalyje, kur glūdėjo net 2 m gylyje. Pakraščiuose šis sluoksnis iškilo iki dabartinio paviršiaus ir buvo sunaikintas. Alkvietės sluoksnį sudarė 3–15 cm storio humusuotas juodos žemės su angliukais klodas, kuriame rasta perpuvusių spyglių, smulkių šakelių liekanų, sudegusių lentų, stulpų ir laužaviečių. Kalno aikštelės šiaurės rytų ir pietų pusėse buvo iš smėlio supiltų iki 2,5 m aukščio pylimų žymių. 6–12 m pločio pylimai supo ovalo formos 16 x 13 m dydžio aikštelę. Vakaruose pylimo nebuvo. Vidiniame pylimo pakraštyje rastos 11 medinių stulpų vietos. Stulpai buvo išdėstyti skirtingais intervalais. Rytiniame krašte, iš dalies ant pylimo, yra buvęs 8,5 x 1,75 m dydžio statinys. Spėjama, kad šis statinys turėjo tik stulpais

55 pav. Pagoniškoji XIV–XV a. šventvietė Birutės kalne Palangoje, alkakalnyje stebėtos pagrindinės kryptys ir nustatytos pagoniškujų švenčių datos (V. Žulkus)

paremtą stogą; arba, greičiausiai, tarp stulpų buvusią pakylą – platformą. Per 3 m į rytus nuo statinio vidurinės stulpų poros buvo dar vienas atokiau įkastas stulpas. Šie trys stulpai sudarė aikštelės ir pylimo orientavimo ašį. Laužavietės, aptiktos sluoksnio paviršiuje, nesudarė aiškios sistemos, nors daugiau laužų būta vakarinėje smėlio pylimų atšlaitėje. Toliau į aikštelės vidurį anglių pastebimai mažėjo. Iš viso yra buvę apie dvidešimt daugiau ar mažiau ryškesnių laužaviečių, bet tik viena didesnė.

Alkvietės sluoksnio datavimas tebėra probleminis. Bandytas datuoti vakariename aikštelės krašte buvusius įtvirtinimus, alkvietai sluoksnį ir statinio liekanas alkvietai rytiniame šlaite radiokarbininiu (C^{14}) metodu nedavė rezultatų. Stratigrafiškai alkvietai sluoksnis datuojamas XIV a. antrąja puse. Jokių stulpų perstatinėjimo ar dubliavimo žymių nerasta, todėl alkvietai galėjo egzistuoti ne ilgiau kaip porą dešimtmečių, kol supuvo stulpai. Po to ji, atrodo, buvo apleista ir sudeginta.

Tyrinėjant alkvietai sluoksnį ir laužavietes nebuvo rasta jokių radinių, be to, nebuvo abibrėžtos vietos, kur ugnis būtų kūrenta nuolat. Jei čia buvo atliekamos kokios nors ugnies garbinimo apeigos, tai periodiškai kūrenama ugnis būdavo kuriama vis kitoje vietoje. Vienuolika alkvietai stulpų susirikiuoja į 16 m skersmens ratą, kurio centras – aikštelės vidurys. Alkvietai simetrijos ašį žymi trys vienoje linijoje buvę stulpai rytinio pylimo atšlaitėje. Buvo pastebėta, kad ši menama linija rodo vietą, kur balandžio 23 dieną jūron leidžiasi Saulė, t. y., per Jurgines. Dėl to spėta, kad nereguliariai sukasti stulpai sudaro sistemą, kuri galėjo ženklinti kai kurias Dangaus šviesulių padėtis, visų pirma – Saulės laidą. Ši prielaida pasitvirtino paleoastronominiuose tyrinėjimuose. Buvo konstatuotas kai kurių stebėtų kryptų atitikimas Mėnulio ir Saulės laidos azimutams kai kuriomis metų dienomis. Birutės kalno stulpelių azimutai sutampa su Saulės ir Mėnulio laidos padėtimis horizonte maždaug 1° tikslumu. Stulpų ratas sudaro vientisą abiejų šviesulių stebėjimo sistemą, todėl atsitiktinio sutapimo galimybės praktiškai nėra. Tai, kad buvo fiksuojami kraštiniai šviesulių azimutai, tiesiogiai rodo ir stebėjimų tikslą – kalendorinius matavimus. Mėnuliui ir Saulei stebėti ne visuomet tarnavo tie patys stulpai. Birutės kalne nėra stulpų, kuriais būtų galima nustatyti Saulės laidą lygiadieniais, kuomet ji leidžiasi tiksliai vakaruose. Pagrindinis Birutės kalno stebėjimų tikslas galėjo būti archaiškojo gyvulių augintojų Mėnulio kalendoriaus (devynių dienų savaitės) derinimas su vėlesniu, žemdirbių Saulės kalendoriumi (septynių dienų savaitė) ir kalendorinių švenčių laiko fiksavimas (Žulkus, Klimka 1989).

Intensyviausių stebėjimų kalendoriniai laukai būtų kovo 4 – gegužės 21; rugpjūčio 4 – rugsėjo 22; spalio 4 – lapkričio 15. Nesunku pastebėti, kad intensyviausiai Dangaus skliautas Birutės kalne galėjo būti stebimas pavasarį (kovo–gegužės mėn.) ir vasaros pabaigoje – rudenį (rugpjūčio–lapkričio mėn.).

Tie periodai atitinka natūralius gyvosios gamtos ciklus ir svarbiausius ūkinės žmonių veiklos – gyvulininkystės, žemdirbystės ir žvejybos periodus.

Seniesiems Lietuvos pajūrio gyventojams ypač reikšminga balandžio 23 d. data, kurią ryškiai brėžia pagrindinė šventyklos ašis. Jai simetriška diena – rugpjūčio 22. Lietuvių papročiuose balandžio 23 d. yra žinoma kaip plačiai minima krikščioniška Jurginių šventė. Pagoniškasis Jurgis – tai Ganyklis – gyvulių ir jų augintojų globėjas. Kadangi šv. Jurgis tvarkė ir audros debesis, jį garbino ir žvejai. Latviai tą dieną minėdavo ne tik šv. Jurgi, bet ir Ūsinį (Ūsinš) – Saulės žirgų važnyčioją. Vakarų baltų mitologijoje Ganyklis labai dažnai siejamas su Patrimpu, Natrimpu, Antrimpu arba Trimpu. Patrimpas, žinia, yra vienas iš trijų svarbiausių vakarų baltų dievų, siejamas su gamtos atgimimu, pavasariu. Jam priskiriama žemės ir vandens sfera. Antrimpas jau laikomas grynai jūros vandenų dievu ir turėjo būti garbinamas ne žemaičių, bet kuršių. Šis dievų, garbintų tuo pat metu, vardų panašumas ir jų funkcijų daugialypumas yra atsiradęs dėl kai kuriuose regionuose dievams priskiriamų skirtingų bruožų ir vaidmens. Kaip tik dėl to Birutės kalno šventykla buvo artima ir Palangos kuršiams – jūreiviams ir žvejams, ir žemdirbiams, ir, palyginti, neseniai čia apsigyvenusiams žemaičiams. Vieniems tai buvo jūrų dievo Antrimpo, kitiems – Patrimpo, kaip gyvulių augintojų, ganiavos dievo, šventykla. Todėl Birutės kalno alkvietai buvo bandoma derinti ne tik dvi skirtingas kalendorines sistemas, bet ir dvi skirtingas pasaulėžiūras: vieną vakarų baltų, labiau orientuotą į jūrą, ir žemaitišką, orientuotą į žemdirbystę (Žulkus 1997).

KURŠIAI TARP PAGONYBĖS IR KRIKŠČIONYBĖS

Prielaidos krikščionybei plisti

Visoje Europoje nuo Bizantijos iki Skandinavijos išplitusios krikščionybės atėjimas į baltų kraštus buvo ideologinė intervencija, sugriovusi tradicinės pagonybės pamatus. Krikščionybės atėjimas į tas gentis, kur iki tol mirusieji buvo deginami, buvo paženklintas biritualizmo apraiškų. Kiti požymiai, liudijantys krikščionybės skverbimąsi, buvo įkapių nykimas (bažnyčia draudė laidoti su papildomomis įkapėmis) kapuose, ir laidojimas su krikščioniška atribu-

tika. Tuo pat metu rašytiniuose šaltiniuose atsiranda žinių apie misijas, bažnyčių statybas, parapijų ir vyskupysčių kūrimą.

Valstybės susidarymo išvakarėse pagonybė buvo religinė institucija su savo struktūra ir tradicine organizacija (tokių įrodymų teikia prūsų visuomenė). Ji buvo gana stipri ir priešinosi christianizacijai, tuo pačiu ji buvo rimtas barjeras ir europeizacijai. Tiesa, atskiruose regionuose pagonybės ir krikščionybės santykiai rutuliojosi skirtingai.

Rytinėse baltų žemėse valdžia labiau koncentravosi kunigaikščių rankose. Tose vietose, kur telkėsi administruojanti valdžia, krikščionybės platinimas turėjo priklausyti išimtinai nuo kunigaikščio valios. Turint omenyje tai, jog politinė valdžia baltų žemėse buvo glaudžiai persipynusi su religine, o kai kur pastaroji gal net vyravo, pagonybės pakeitimas naujuoju tikėjimu galėjo vykti tik dėl labai svarbių priežasčių. Gentinio susiskaldymo sąlygomis, krikščioniškoms valstybėms esant toli nuo baltų žemių, naujojo tikėjimo priėmimas kunigaikščiams nebuvo valdžios išlaikymo alternatyva. Tik kuriantis valstybei ir atsiradus reikalui atremti krikščioniškojo pasaulio spaudimą, krikščionybės įvedimo iniciatoriais tapo teritoriniai kunigaikščiai. Ten, kur politiką smarkiai įtakėjo pagoniškosios religinės institucijos, kunigaikščių valdžia buvo ribojama, ir jie, įgyvendindami savo politinius tikslus, ne visada galėjo pasinaudoti christianizacija.

Kitaip yra buvę prekybiniuose centruose, kurie būdavo sąlyginai nepriklausomi arba mažiau politiškai priklausomi nuo centrinės valdžios. Prekybos centrų egzistavimas baltų pajūryje kraštui turėjo ne tik ekonominės reikšmės. Pajūrio emporijų statusas ir multietninė sudėtis buvo tolerancijos svetimiems pirkliams, priklausiusiems kitam etnosui ir religijai, garantija. Iš pradžių žodiniu, o vėliau ir rašytiniu susitarimu prekybos centruose buvo drauziama plėšikauti ir žudyti. Plintant krikščionybei, ten atsirasdavo vietos ir įvairių konfesijų maldos namams. Prekybos centrų susikūrimas baltų žemėse, visų pirma pajūryje, sudarė gana ankstyvas prielaidas pirmiems krikščionybės daigams atsirasti. Tiesa, vietiniai kunigaikštukai ir pagoniškieji žyniai toleravo svetimšalius tik tol, kol jie nesikėsino griauti pagonybės pagrindus.

Tarp Romos ir Bizantijos

Vakarų baltų žemėse europeizacija jau XI–XII a. per ankstyvųjų miestų kūrimąsi ir prekybą reiškėsi labai aiškiai, tačiau tiesioginių kontaktų su katalikų bažnyčia ir jos nešamomis europinės kultūros apraiškomis galimybės liko neišnaudotos. Rytiniuose baltuose priešingai – europeizacijos įtaka buvo menkesnė ir netiesioginė, tačiau sparčiau vyko christianizacija. Ji reiškėsi per bizantiškosios bažnyčios ideologijos platinimą⁴¹. Kaip rodo Dauguvos centrų ir Vilniaus pavyzdys, siekdami merkantilinių ir politinių tikslų, rytų baltų kunigaikščiai greitai atvėrė duris Rusios kultūrai ir ortodoksų bažnyčiai. Dauguvos upe ortodoksų tikėjimas į vakarus prasismelkė ypač giliai: rytų latgalius ir lyvius kontroliavo Novgorodas ir Pskovas, o ankstyvuosius miestus Jerziką ir Koknesę bei daugelį gyvenviečių palei Dauguvą XII a. kontroliavo Polockas (Auns 1998). Katalikų misionierius Meinhard, 1180 m. norėdamas statyti katalikų bažnyčią Ikškile (Yxkull) vietovėje, buvo priverstas prašyti Polocko kunigaikščio ortodokso leidimo (Blomkvist 2001: 28).

Baltų žemėse, ypač rytinėje dalyje, Romos ir Bizantijos bažnyčių interesai susidurdavo ir anksčiau. Ilgą laiką baltams nebuvo svarbūs šių bažnyčių konfesiniai skirtumai. Pagal kronikininką Henriką Latvį, 1207 m., prieš priimdami krikštą, latgaliai, gyvenę prie Imeros upės, tarp Romos ir ortodoksų bažnyčių rinkosi mesdami burtus. Katalikų bažnyčia buvo pasirinkta tik jiems lėmus (Heinrici Bd I. XI, 7).

Pajūrio gentyse skandinavai sugebėdavo ilgiau ar trumpiau kontroliuoti kai kuriuos vakarų baltų centrus ir teritorijas, net įdiegti čia savo administravimo tvarką, tačiau jų bandymai christianizuoti vietinius pagonis buvo reti ir nedrąsūs. Tą lėmė dar palyginti negilios krikščionybės tradicijos pačioje Skandinavijoje. Bažnytinė organizacija ir senojoje Danijoje, ir Švedijoje susiformavo tik XI a. viduryje – antroje pusėje, tačiau ir tada krikščionybė teapėmė aukštesnius visuomenės sluoksnius (Staecker 1999: 392).

Iš vakarų baltų genčių tik prūsai betarpiškai lietésu su karališkiuoju pasauliu. Kuršiai turėjo ryšių su Baltijos jūros baseino šalimis, tačiau labiau su menkai christianizuotu šiaurės germanų pasauliu ir vakarų slavų prekybiniais cen-

⁴¹ Tönnison (1998: 38) nuomone, christianizacija iš rytų į baltų kraštus pradėjo skverbtis netrukus po Rusios krikšto, jau X a.

trais. XII–XIII a. kuršiai smarkiai suaktyvėjo Baltijos jūroje, tačiau jų pastangos pažinti krikščioniškąją ideologiją greičiausiai apsiribojo pakrančių bažnyčių plėšimu Skandinavijoje.

Be abejo, kuršiai, kurie patekdavo į krikščioniškąjį pasaulį (kariai tarnavę krikščionių didikams, išlaisvinti vergai, pirkliai) galėjo krikštytis arba bent priimti *prima signatio* – dalinį krikštą, tačiau vargu ar tai galėjo daryti įtaką pagoniškajam baltų pasauliui. Apie dalinio krikšto taikymą rytų Baltijos pagonims tiesioginių žinių nėra, tačiau, reikia manyti, dalis baltų ir kaimyninių kraštų naujakrikštų krikščionys buvo tik iš dalies. XIII a. dar neretai persipindavo naujieji krikščioniški ir senieji pagoniški papročiai. Kad pirmiesiems Pabaltijo krikščionims nebuvo svetimos sinkretizmo apraiškos, rodo lyvių kunigaikščio Caupo (*Cauponem nomine, qui quasi rex et senior Lyvonum de Thoreyda*) pavyzdys. Caupo buvo krikštytas, ir 1203–1204 m. lankėsi pas popiežių Romoje. Caupo valdė Turaidos pilį ir ne kartą kovėsi prieš pagonis, išlikdamas geru krikščionimi (Heinrici Bd I. VII: 3; X: 10; XIV: 10; XV: 3; XVI: 3). Caupo buvo sužeistas ir 1217 m., prieš mirtį, priėmė komuniją. Po to jo kūnas pagal pagonišką paprotį buvo sudegintas⁴², o kaulai nugabenti į Livoniją ir palaidoti Kubeselėje, kur, kaip spėjama, buvo gimtasis Caupo sodžius (H. Chr. XXI: 4; Mugurēvičs. Komentari, 368). Caupo palaikų sudeginimą mūšio vietoje reikėtų laikyti grynai pagonišku papročiu. Galima spėti, jog taip buvo pasielgta ir su kai kuriais kitais mūšyje kritusiais jo gentainiais. Sudeginto lyvio Caupo kaulų perkėlimas į krikščioniškas kapines buvo duoklė jo naujam tikėjimui.

Nepasisekusios misijos

Pirmieji misijų bandymai vakarų baltų nžemėse buvo nesėkmingi. Prahos vyskupas Adalbertas 997 m. buvo nužudytas prūsų (SRP 1: 227), arkivyskupas Brunonas 1009 m. prūsų krašte, pasienyje su Lietuva (jotvingiais?), irgi neteko gyvybės (SRP 1: 237). Apie tikrąsias jų mirties priežastis galime tik spėlioti. Nėra įrodymų, kad pagoniškieji baltai buvo *a priori* priešiška nusiteikę prieš krikščionis. XIII a. pradžios (1206–1216 m.) misijos Lenkijoje ir prūsuose vyko visai taikiai (PUB I-1. Nr.4, 7, 9, 10).

⁴² Lyvių laidosenoje X–XII a. reikėsi biritualizmas – mirusieji buvo laidoti ir nedeginti, ir deginti.

Pirmieji misionieriai pagoniškuose kraštuose susidurdavo su nenumatytais sunkumais – svarbiausias jų tikriausiai buvo kitoks pasaulio sandaros suvokimas. Baltų politeizmas, matyt, neatmetė ir krikščioniškojo dievo egzistavimo galimybės, tačiau kad atverstų, jiems reikėjo šio dievo galybės ir gerumo įrodymų. Baltų visuomenėje, matyt, buvo labai reikšmingas pagoniškojo žynio, kaip dievų tarpininko, vaidmuo, nes kai kada pagonys buvo linkę ir krikščionių dievą sutapatinti su jo tarnais misionieriais ir reikalavė, kad jie atsakytų už savo dievo veiksmus. Būtent taip galima interpretuoti žinią, jog 1191 m. birželio 24 d. saulės užtemimo metu brolis Teodorikas pagonių buvo apkaltintas tuo, jog prarijo Saulę (Heinrici Bd I: 10). Pagoniškieji dievai arba jų valios reiškėjai nulemdavo ir misionierių likimą. Tokiais lemties reiškėjais galėdavo būti ir žirgai, kaip tarpininkai įžengiant iš gyvųjų į mirusiųjų pasaulį. Labai paplitusio baltų ir jų kaimynų kraštuose žirgo kulto įrodymų apstu archeologinėje ir mitologinėje medžiagoje (Nakaitė 1991; Vėlius 1983; Кулаков 1987). Gal todėl žirgas nulėmė ir cistersų ordino brolio Teodoriko, papuolusio į lyvių rankas, likimą.

Iki šiol nežinoma, kada baltų kraštuose buvo pradėta įtvirtinti krikščionybę pastatant pirmąsias bažnyčias. Adomas Brėmenietis rašė, jog Kurše vieno pirklio rūpesčiu įkurta bažnyčia. Už tai tą pirklių Danijos karalius Svend Estridsen apdovanojo įvairiomis gėrybėmis. Šią žinią Adomui Brėmeniečiui papasakojęs pats karalius (Adami III: 16). Neturime pagrindo abejoti šia žinia. Faktas, jog bažnyčia buvo įkurta pirklio, o šis už tai apdovanotas karaliaus, yra labai būdingas viduramžių Skandinavijai. Karalių, bažnyčios ir pirklių interesai pagoniškuose kraštuose tuomet dažnai sutapdavo, ankstyvosios bažnyčios neretai dar vadinos „pirklių bažnyčiomis“. Komentuojant šią šaltinio informaciją, reikėtų išsiaiškinti du klausimus: kada buvo pastatyta ši bažnyčia, ir kur?

Adomas Brėmenietis pradėjo rašyti kroniką po Brėmeno arkivyskupo Adalberto mirties, t. y., po 1072 m. (Adami (*Ex praefatione*) III–IV; Religion I, 81). Karaliaus Sven Estridsen žinia apie Kurše pastatytą bažnyčią buvo perteikta Adomui Brėmeniečiui 1068 m. ar 1069 m. (Nyberg 1993). Kadangi Adomas Brėmenietis karaliaus Sven Estridsen informaciją apie bažnyčią Kurše pateikia esamuoju laiku, galima manyti, jog ši bažnyčia buvusi pastatyta ne vėliau kaip 1069 m. Nėra jokių duomenų apie pirmosios bažnyčios likimą, tačiau ji tikrai ilgai nestovėjo, nes jau apie 1075–1080 m. danų karalius Kanutas IV gana

aktyviai kariauja sembų, kuršių ir estų žemėse. Vargu ar tokių karų metu, susirėmus pagonims ir krikščionims, galėjo išlikti ši krikščioniška bažnyčia.

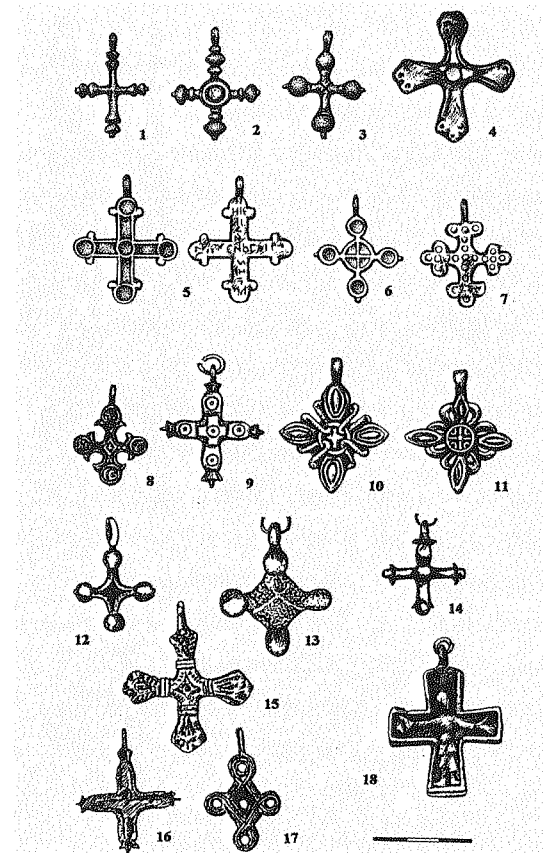
Latvių archeologas Ē. Mugurēvičs (1993: 8) spėja, jog bažnyčia buvusi šiauriniame Kurše, tačiau savo spėjimo niekaip neargumentuoja. Kur ji buvo?⁴³ Archeologijos duomenimis, šiuo metu baltų žemėse yra žinomi trys centrai, kur yra gyvenę skandinavų pirkliai ar kolonistai: Grobinia, Palanga, Kaup-Viskautai. Grobinioje, šiaurės Kurše, skandinavai yra gyvenę maždaug iki 900 m. (Nerman 1958: 186; Latvijas 1974: 146; Petrenko 1990; 1990a; Petrenko, Urtāns 1995). Prūsų centras Kaup-Viskautai, kur gyveno ir skandinavai, nu-stojo egzistavęs XI a. (Кулаков 1989). Tik Palanga egzistavo dar ir XII a. šiandien turimi duomenys kalbėtų už tai, jog apie 1069 m. pastatytos pirmosios Kuršo bažnyčios labiausiai tikėtina ieškoti pietiniame Kurše, kur tuo metu aktyviausiai reikėsi danai. Taigi, šiuo metu žinome tik vieną prekybinį centrą, XI–XII a. palaikiusį ryšius su pietine Danija – Palangą. Todėl galima spėti, jog būtent čia galėjo būti pastatyta pirmoji Kuršo bažnyčia. Šią prielaidą patvirtintų ir Adomo Brėmeniečio pateiktas kuršių apibūdinimas – tai žmonės, kurių namuose yra daugybė dievų, pranašautojų ir būrėjų (Adami IV). Daugiau aprašymų, kuriuose būtų taip pabrėžiamas kuršių pagoniškas charakteris, nežinome. Labai tikėtina, jog Adomo Brėmeniečio informatorius lankėsi kaip tik tokioje Kuršo vietoje, kur būta labai ryškių pagoniškojo kulto apraiškų, t. y., viename iš Kuršo kulto centrų, kur buvo ir susirinkimų vieta⁴⁴.

Beje, 1431 m. teismo procese tarp Kuršo vyskupo ir Rygos kapitulos pateiktas faktas apie Palangos užėmimą 1161 m.⁴⁵ ir pirmojo (kai kurių istorikų laiko-

⁴³ Nedaug duoda šios problemos sprendimui ir Adomo Brėmeniečio nurodytas atstumas nuo Haithabu (?) apylinkių iki Kuršo – 8 dienos (Adami III: 16). Ši kelionės trukmė yra reali (plg. to paties autoriaus duodama kelionės trukmė iš Skonės į Sigtuną (Adami III: 28). Reali yra ir IX a. pabaigos keliautojo Vulfstano kelionės iš Haithabu į prūsų uostą Truso trukmė – 7 dienos ir naktys (Wulfstan 1984: 22). Atstumas iš Haithabu iki pietinio Kuršo (Palangos apylinkės) sudarytų apie 750 km, o į šiaurinį (Ventspilio apylinkės) – virš 800 km, tačiau ir vienu, ir kitu atveju kelionės trukmė būtų apie 8 paras. Vikingų laikų kelionių aprašymų tyrinėjimai ir eksperimentiniai plaukiojimai rekonstruotais vikingų laivais parodė, jog tuo metu prekybiniai laivai plaukdavo tik 2–2,5 mazgų vidutiniu greičiu, t. y. apie 48–60 jūrmylių (apie 90–110 km) per parą. Tik idealiomis sąlygomis vidutinis greitis galėjo siekti 6–8 mazgus (Crumlin – Pedersen 1984).

⁴⁴ Katalikiškų maldos namų statybai Skandinavijos pagoniškoje aplinkoje reikėdavo ne tik „kunigaikščio“, bet ir bendruomenių atstovų susirinkimo (tingo) pritarimo (Staecker 1999: 352). Taip pat turėjo būti ir statant pirmąją bažnyčią Kurše.

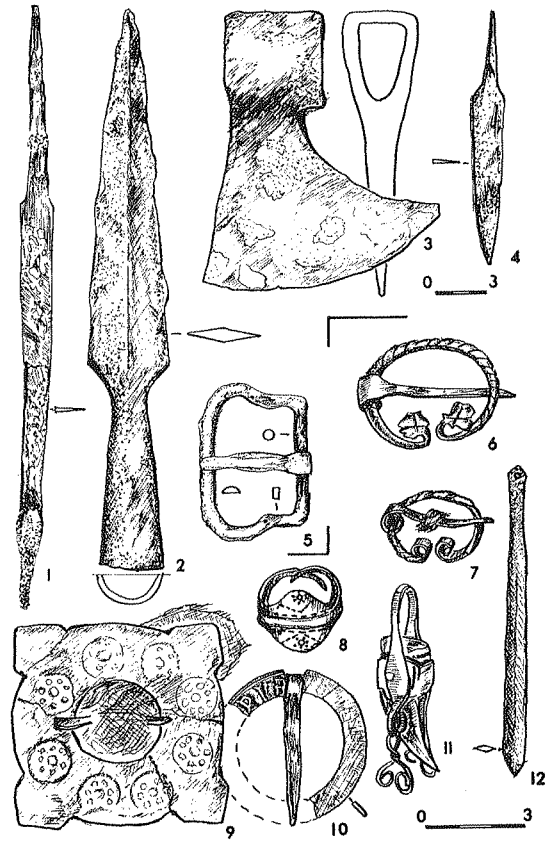
⁴⁵ Teisme buvo įrodinėjama, jog Abelis, karaliaus Valdemaro sūnus, 1161 m. birželio 15 d. išsilaiपino Palangos pakrantėje ir užėmė tenykštę pilį.

56 pav. Krikščioniška atributika iš X–XII a. baltų kapinynų (pagal: Zemītis 1999: 100; Žulkus 1999: 148)

mo legendiniu) Kuršo vyskupo Ernemordus (LEK, Bd. I. Abt. 8. Nr. 440) paminėjimą, neatsitiktinai siejamas su pirmąja danų įkurta vyskupyste Kurše. Palangos ryšys su šiais įvykiais nėra atsitiktinis arba susijęs vien su XV a. politinėmis peripetijomis. Ši žinia atitinka visą krikščionybės platinimo Kurše ir žinių apie viduramžių Palangą kontekstą. Be to, Palanga išsiskyrė tuo, jog čia yra buvusi tarpregioninės reikšmės pagoniškoji šventykla ir, atrodo, labai svarbi tingo (susirinkimų) vieta. E. Anderson nuomone, visa danų santykių su rytų Pabaltijū bažnytinė ir politinė konjunktūra daro tikėtiną Ernemordus veiklą Kurše iki 1176 m. Šio pirmojo vyskupo įpėdiniu galėjęs būti vyskupas Hermannus, kuris 1183 m. kvietė Šventosios armijos brolius stoti prieš Kuršą (Anderson 1986).

57 pav. Palangos XV–XVI a. kapų radiniai Žemaičių kalnelyje (V. Žulkus)

Tikroji Kuršo christianizacija prasidėjo XII a. pabaigoje, Livonijos ordinui įsikūrus Dauguvos žemupyje, lyvių ir latgalių žemėse. Pirmasis krikščionybės platinimo etapas Kurše (bent jau pietiniame) vyko taikiai, dalyvaujant žemių kunigaikštukams ir mažesnių teritorijų valdytojams. Krikščionybės priėmimas⁴⁶ ar atmetimas dažniausiai, matyt, priklausė nuo jų valios. Taip pietų kuršių Pilsoto ir Mėguvos nobiliai Velthune, Reygin, Twertikine ir Saweyde, vadinami „ištikimaisiais kuršiais“ (*treue Kuren*), apie 1253 m. priėmė krikščionybę. Mainais už tai jie gavo žemių ir teisių. Tačiau kai kurie iš jų po 1260 m. sugrįžo į pagonybę (LEK, Bd. I. Abt. 1. Nr. CCXLVI, CCCXXIX).

⁴⁶ Su krikščionybės, tiek romėniškosios, tiek ir bizantiškosios, skleidimu yra siejami XI–XII a. kryžiaus pavidalo kabučiai, randami visų pirma piliakalniuose, buvusių įvairaus rango baltų „kunigaikščių“ pilių vietose (Žulkus 1998: 145).

Pagonybės pabaiga

Realios prielaidos plisti krikščionybei, kuršių žemėje atsiradusios XIII a. viduryje, krikščioniškosios Europos liko neišnaudotos. Bendromis Livonijos ordino ir Kuršo vyskupo pastangomis 1252 m. buvo pastatyta Klaipėdos pilis ir kuriamas miestas, turėjęs tapti Kuršo vyskupystės centru. Dėl pasikeitusios politinės situacijos tų ketinimų buvo atsisakyta. Karų nualintose žemėse gyventojų labai sumažėjo, ir tikrosios misijos galimybės tiek kuršių, tiek žemaičių žemėse pasidarė labai ribotos. Kita vertus, po Mindaugo mirties Ordinas kurį laiką liko vieninteliu Romos bažnyčios platinimo įrankiu Lietuvoje. Pačioje Klaipėdoje gyvenę kuršiai jau buvo tapę krikščionimis – kai kurie buvo palaidoti šalia pilies stovėjusios katedros bažnyčios kapinėse (Žulkus 2002: 17). Ordino agresyvumas sudarė sąlygas toliau egzistuoti pagonybei ir net atgimti pagoniškiems tikėjimams. Dar XV a. pradžioje Palangoje ant Birutės kalno tebebuvo alkvietė, o XV–XVI a. Palangos kuršiai mirusiems į kapą dar dėjo ginklus, papuošalus, gintarus ir monetas (Žulkus 1992). Be to, Ordino nesugebėjimas skleisti Dievo žodį taikiu būdu sudarė daugiau potencialių galimybių bizantiškosios bažnyčios įtakos didinimui rytų baltų žemėse. Labai ištuštėjusiame pietiniame Kurše katalikybė įsitvirtino sunkiai: XV a. katalikų parapijos sudarė tik mažas salas pagonybės jūroje. Visame pietiniame Kurše, į šiaurę nuo Klaipėdos, iki pat XVI a. dar nebuvo nė vienos bažnyčios (Valančius 1972: 201). Todėl visai natūralu, jog jėzuitai XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje Lietuvos ir Latvijos pajūryje bei Žemaitijoje rado dar klestinčius pagoniškus papročius ir apeigas (Mannhardt 1936: 430).

KURŠIŲ IR PRŪSŲ KULTŪRŲ KAITA 1200–1400 M.

Kuršių ir prūsų teritorijos Ordino kolonizacinės politikos metu

Baltų susidūrimas su Europos civilizacija XIII a. buvo labai skausmingas ir griaunantis. Dėl to labai įdomu ir svarbu išsiaiškinti, kokios senojo baltų pasaulio nuolaužos išliko po šios kolizijos, kiek jų ir kaip buvo integruota į besikuriančią Ordino valstybę, Europos istorijoje žinomą Livonijos ir Prūsijos

vardu. Viena iš tokių problemų būtų dar labai mažai archeologų diskutuojamas baltų politinės, administracinės sistemos bei visuomeninės sanklodos likimas Ordino laikais. Apie kuršių pilių ir centrinių vietų transformacijas ir sunykimą pietų Kurše atėjus Ordinui autoriaus jau buvo rašyta anksčiau (Žulkus 1998: 144–145), tačiau pasirodė, jog šis reiškinys daug sudėtingesnis nei manyta. Be to, įvairiose vakarų baltų žemėse senieji politinės ir administracinės valdžios centrai labai skirtingai reiškėsi nuo XIII a. vidurio kuriamoje Ordino politinėje ir administracinėje struktūroje.

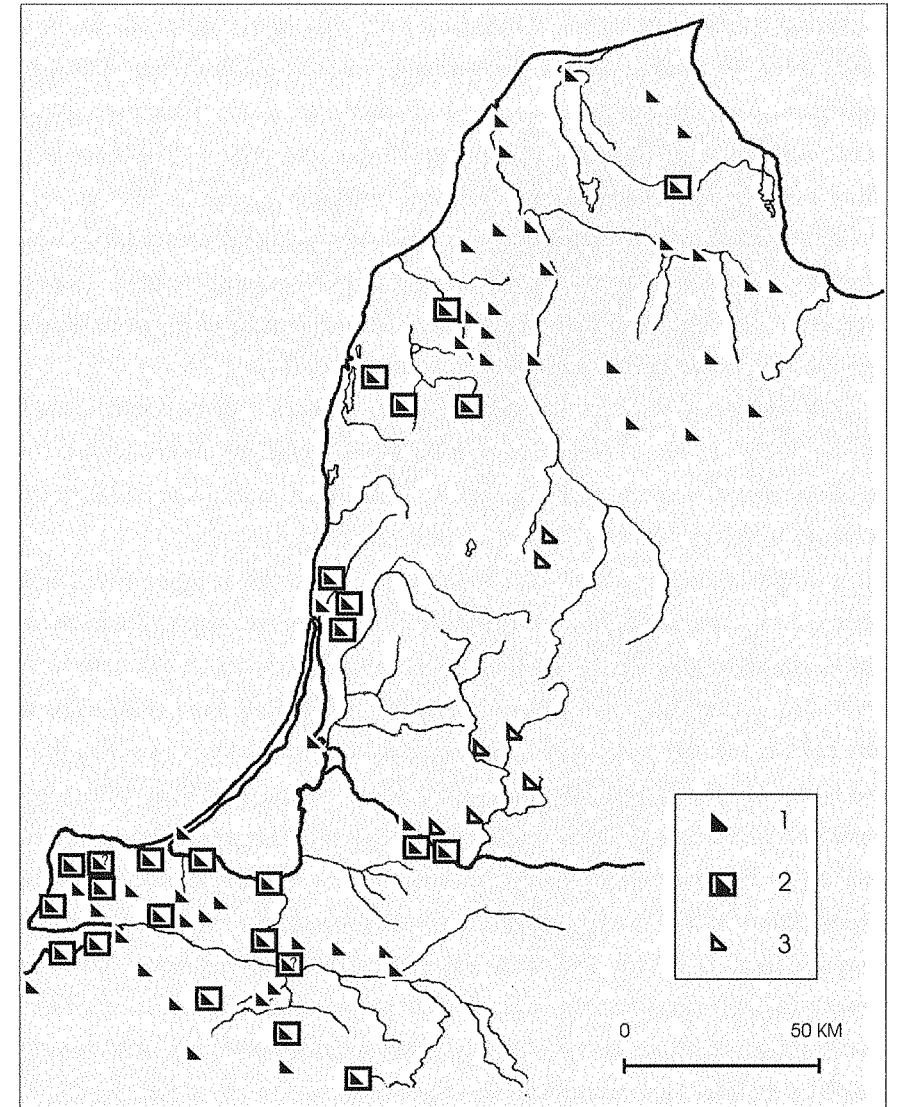
Ne mažiau problemiška lieka ir kuršių (kaip lyvių bei estų) administracinės-teritorinės sistemos (*Borgsochungen*), užfiksuotos XIII a. rašytiniuose šaltiniuose, kilmė. Ar buvo kolonizuotos kuršių ir prūsų žemės vikingų laikais, ir kokio pobūdžio galėjo būti baltų priklausomybė? Dažni ir prieštaringi vakarų baltų kontaktai ir ryšiai su užjūrio kaimynais, ypač skandinavais, atsispindi archeologijos bei istorijos šaltiniuose. Tų šaltinių visuma tyrinėtojų kol kas tik sisteminama ir sintetinama, todėl į tuos klausimus vienareikšmiai atsakyti kol kas sunku.

Vakarų baltų žemės buvo apgyventos nevienodai. Kurše daugiausia piliakalnių ir gyvenamų vietų iki XIII a. vidurio buvo centrinėje ir pietinėje dalyje. Šiaurinėse žemėse, iš kur nuo X a. buvo išstumti lyviai, kuršių gyventa palyginti retai, ypač pajūriais. Didesnė dalis pilių ir kaimų spietėsi krašto gilumoje. Retai buvo gyvenama ir Lamatos žemėje.

Prūsų žemių pilys ir gyvenvietės sudarė labai ryškius spiečius, tarp kurių yra buvę dideli neapgyventi miškingi plotai. Tankiai pilių ir gyvenviečių buvo Skalvoje, abipus Nemuno, Sambijos pusiasalyje, aukštuose pajūrio krantuose, pietvakarinėse žemėse šalia Aistmarių ir krašto gilumoje palei didesnes upes⁴⁷.

Kurše yra buvę apie trisdešimt svarbesnių centrų, kurie įvardijami kaip vidutinio ir svarbesnio lygio politinės-administracinės valdžios ir amatų bei prekybos centrai (Asaris 1998; Žulkus 1998). Visuose administracinės ir politinės valdžios centruose dominavo didesnės ar mažesnės pilys. Svarbiausi kai kurių kuršių žemių valdžios centrai yra lokalizuoti. Ilgainiui centrų reikšmė keitėsi, ypač atsirandant

⁴⁷ Dėl prūsų žemių gyvenviečių tinklo nuomonės skiriasi. V. Kulakovas Prūsijoje randa mažiau apgyventų vietų (Кулаков 1994: 43 pav.), nei prieškario tyrinėtojai.

58 pav. Medinės vakarų baltų ir Ordino pilys XIII–XV a. (V. Žulkus)

valstybei, kada ryškiai iškilo nauji valdžios centrai (Kurnatowska 1996: 9). Stokojant pakankamai gerai datuotos išsamesnės piliakalnių tyrinėjimo medžiagos, apie naujų centrų atsiradimą kuršių žemėse XII–XIII a. kalbėti dar anksti.

Ordino ekspansija į vakarų baltų žemes prasidėjo XII–XIII a. riboje. XIII a. antroje pusėje Ordinas buvo išsiplėtęs jau beveik visoje teritorijoje, kuri vėliau

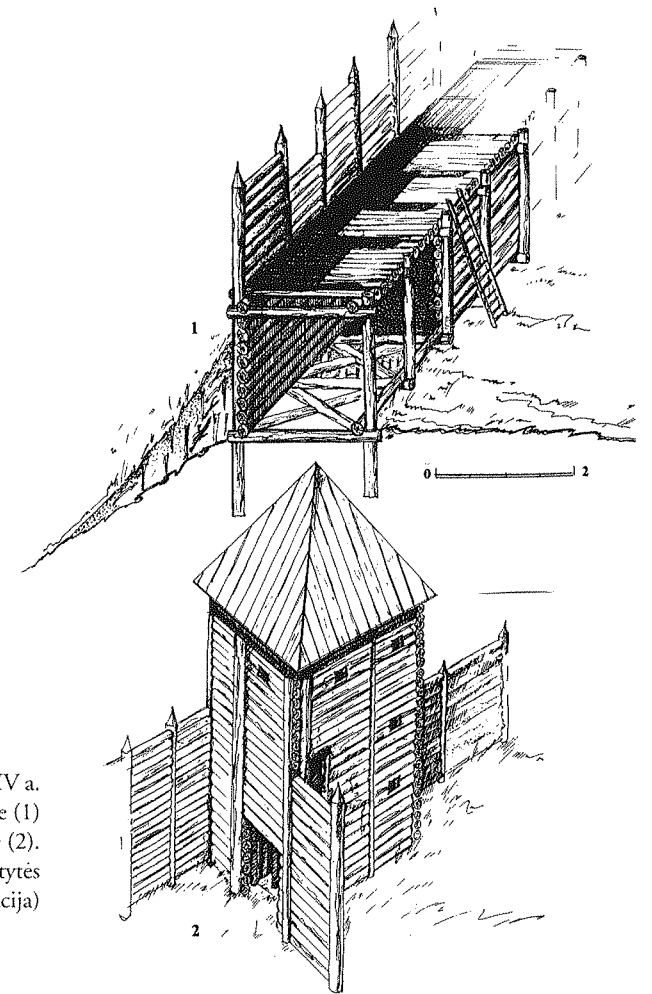
priklausė Ordino valstybei. Užkariavimo scenarijus ir strategija iš pradžių visur buvo vienodas. Vėliau, dėl skirtingų istorinių aplinkybių, kurių viena svarbiausių buvo Lietuvos valstybės susidarymas ir jos politinis įsitvirtinimas, baltų žemių kolonizacija įgavo skirtingų pavidalų: tiek karinės ir politinės taktikos, tiek ekonominės politikos prasme.

Kalbant apie Kuršo kolonizaciją ir apie senųjų kuršių centrus kaip pagrindinius politinės-administracinės tvarkos mazgus, negalime apeiti analogiško proceso senosiose prūsų žemėse. Skirtinga situacija atskiruose paties Kuršo regionuose taip pat geriau suprantama lyginant su Prūsija.

Betarpiskai su Europos kultūra, ne pačiu geriausiu jos pavidalu, prūsai susidūrė 1221 m., kai popiežius Honorijus III paskelbė tris metus trukusį pirmą kryžiaus žygį. Ordino ekspansija į prūsų žemes buvo nutraukta 1242–1249 m., o vėliau – 1260–1274 m. – prūsų sukilimų.

Europos riteriams veržiantis į Prūsiją, kelių pastojų daugybė prūsų pilių ir įtvirtinimų. Aplink pilis buvo jų valdomi kaimai – vienai piliai priklausydavo du ar daugiau gyvenviečių spiečiai tarp miškų. Svarbesnės pilys neretai stovėdavo joms pavaldžių žemių pakraštyje. Ordino šaltiniai šalia pilių mini šventus miškus ir laukus, alkvietes. Pilys dažnai buvo vadinamos jų savininkų, kilmingųjų, vardais. Pagal Bavarijos geografo aprašymą kiekviena prūsų genties teritorija dalijama į daugelį pilies apygardų (vok. *Burgherrschaften*). Tankiausiai apgyventa Sambija buvo sudaryta iš aukštesnio lygio teritorijų, vadinamų *polca*, *pulca* (šis žodis reiškė apgyventą kraštą ir siejamas su *pulkas* (liet.), *fulca*, *fylce* (š. germ.), *Haufe*, *Heerhaufe* (vok.)), ir dalijosi į mažesnes teritorijas – *moter*. Prūsų *moter* teritoriniai junginiai buvo susieti ūkinėmis, karinėmis ir kulto funkcijomis. Jų centrai buvo pilys su papildomomis gyvenvietėmis (vok. *Burgsiedlungen*), prūsiškai vadintomis *pilseten*.

Prūsijoje, kitaip nei Kurše, senoji vietinė aristokratija buvo labiau integruota į Ordino visuomenę. Laikui bėgant šis visuomenės sluoksnis mažėjo, tačiau dar 1437 m. iš 175 Prūsijos riterių 8 buvo „vietiniai“ (Wenskus 1968a: 317, 336). Ilgainiui didesnė vietinės aristokratijos dalis nusigyveno ir kai kurie buvę *kongos*, t. y. priklausę aukščiausiam sluoksniui, Ordino laikais bebuvo tik paprasti laisvieji. Taip buvo ir Kurše – buvę kuršių nobiliai (vok. *kurische Könige*) liko tik laisvaisiais valstiečiais (Wenskus 1968c: 422).

59 pav. XIII–XIV a. įtvirtinimai Birutės kalne (1) ir papėdės gyvenvietėje (2). (V. Žulkaus ir L. Paulaitytės rekonstrukcija)

Ordinas Prūsijoje ne vokiečius vertino nevienodai – tai priklausė nuo tautybės ir socialinės padėties. Kita vertus, iš pradžių visiems naujakrikštams buvo garantuojama asmens laisvė. 1249 m., pasirašant Christburgo sutartį, laisvieji žmonės sudarė nuo 1/4 iki 1/3 visų gyventojų prūsų. Pradėjus keltis vokiečių ūkininkams–kolonistams prūsai, priešingai nei dažnai teigiama, nebuvo nuvaromi nuo jų iš seno valdytų žemių. Naujakuriai apgyveno laisvus plotus ir miškus, kurių Prūsijoje XIII–XIV a. buvo pakankamai daug. Be to, vietinius laisvuosius gynė įstatymai. Reinhard Wenskus, analizuodamas šią situaciją, prieina nuomonę, jog Ordino politika labiau nepatenkintas turėjo būti prūsų

nobilitetas, kuriam naujieji žemvaldžiai sudarė konkurenciją, o ne žemesnio luomo laisvieji ūkininkai (Wenskus 1968b: 355, 360, 374). Prūsijos kolonizavimas prasidėjo nuo pietvakarinių sričių ir ilgai, ypač po 1274 m., pasiekė rytines ir pietrytines sritis. Rečiau apgyventose vietose buvo kuriami ne tik vokiečių kaimai, bet ir dvarai (Schmauch 1933: 142).

Panaši demografinė situacija iš pradžių buvo ir Livonijoje. Užkariavimo metu Estijoje kilmingųjų žemvaldžių sluoksnį sudarė atvykę vokiečiai, tame tarpe ir vokiečiai iš Danijos, apie 10% danų ir apie 4% estų. Pastarųjų laikui bėgant mažėjo. Į mažai apgyventas pakrantes ir salas taip pat kėlėsi ir švedų žvejai bei jūreiviai. Vokiečiai Kurše irgi turėjo sudaryti žemdirbių sluoksnio pagrindą, tačiau šiems ketinimams nebuvo lemta išsipildyti. Valstiečius iš Vokietijos Ordinas kvietėsi į Kuršą 1261 m., po Durbės mūšio, tačiau nesėkmingai. Pagrindinė nepasisekimo priežastis buvo nestabili ir pavojinga politinė situacija Kurše (Mühlen von zur 1994: 113, 123, 124).

Kitaip buvo pietų Kurše. Jei iš pradžių Ordinas dar rėmėsi vietiniais kuršių centrų valdytojais, kurie stėjo prieš pagonis ir platino tikėjimą (LEK, Bd. I. Abt. 1. Nr. CCLXXVI), tai vėliau atsimetė ir dalis jų. Į XIV a. visai ištuštėjusį kraštą vokiečių valstiečių pasikviesti nepavyko, todėl Klaipėdos komtūras nuo 1400 m. ragino į Klaipėdos miestą ir kraštą keltis kuršius iš šiaurinių sričių. Tų persikėlėlių buvo daug, ir 1408 m. dėl jų gausos imta nerimauti. Migrantai iš pradžių apgyveno Klaipėdos, vėliau Šilutės apylinkes (Willoweit 1969: 93–95; Žulkus, Klimka 1989: 65–66). Migracija tęsėsi visą XV a., net 1503 m. kuršių žvejai dar kėlėsi į Nemuno deltą. Nežiūrint persikėlėlių, atgaivinti kraštą sekėsi sunkiai; 1419 m. Klaipėdos komtūrija iš činčo dar neturėjo jokių pajamų (Willoweit 1969: 95).

Pagonių ir krikščionių pilys

Kryžiuočiams užkariaujant prūsų kraštą, nebuvo tenkinamasi svarbesnių prūsų medinių pilių užėmimu. Ordinas pats krašto apsaugai dykrose statė naujas nedideles medines pilaites (vok. *Wildhäuser, Fliehhäuser*). Jose buvo apgyvendinami privalomą tarnybą atliekantys riteriai (vok. *dienstpflichtigen Rittern*), knechtai ir lenininkai. Kai kurių prūsų pilių vietoje buvo statomos naujos krašto ponų pilaitės. Didesnė dalis tų pilaičių, iš pradžių buvusių nedideliais, bet svarbiais valdžios centrais, greitai sunyko (Wenskus 1986a: 321).

Ordinas, pasinaudodamas prūsų pilių įtvirtinimais, savo pilis statėsi stambesnių ir reikšmingesnių prūsų pilių vietoje (Germava, Honeda-Balga, Medenava, Šakeva, Kaimenava, Ragainė, Tvankstė ir kt.). Kai kurios naujos pilys atsirado senųjų prekybinių centrų vietoje, pvz., *Schonewik–Fischhausen*, kur buvo senas praplaukimas iš Aistmarių į jūrą (Gause 1996: 15; Borchert 1991; Torbus 1998: 67, 86, 241). Daugumos laikinų pilių (žemių ir medžių sutvirtinimų) vietoje anksčiau ar vėliau išdygo mūrinės Ordino pilys. Rytprūsiose pilių buvo ypač daug. Šiaurinėje Rytprusių dalyje yra buvę apie keturiasdešimt Ordino ir vyskupo pilių, iš jų net septyniolika stovėjo senųjų prūsų pilių vietoje arba visai šalia jų.

Ordino pilių, pastatytų senųjų pilių ar gyvenviečių vietoje, Kurše yra mažiau kaip Prūsijoje, tačiau ir čia Ordinas savo pilis dažniausia statėsi senųjų pilių (*Erdburgen, jardborgir*) – svarbesnių centrų – vietose, arba visai šalia jų. Taip atsirado Ordino pilys Pilten, Sabile, Kandava, Talsi (Mugurēvičs 1997: 88–91). Nemaža dalis svarbesnių Kuršo, ypač pietinio, centrų netapo Ordino pilimis. Ypač tai pasakytina apie buvusias pasienio pilis, kurios, sumažėjus gyventojū, palaiptai sunyko (Gondinga).

Pietų Kurše ir vakariniuose Žemaitijos pakraščiuose Ordino laikais iš pradžių labai sumažėjus gyvenamų vietų, sugriuvo ekonominė struktūra. Vokiečiai negalėjo kolonizuoti krašto dėl karų, kraštas nedavė jokios produkcijos, dėl to ir pilių statyba čia neturėjo prasmės. Tos pilys būtų buvusios visai izoliuotos ir pasmerktos. Į šiaurę nuo Prūsijos, išskyrus Klaipėdą, tebuvo pastatyta viena mūrinė Ventės pilis Nemuno žiotyse. Klaipėdos pilis išliko dėl strateginės svarbos, be to, ją aprūpinti galima buvo jūros keliu, kas ir buvo daroma iki pat Melno taikos 1422 m., kol tarp Ordino ir Lietuvos įsivyravo santykinė taika. 1422 m. Melno sutartimi pietinis Kuršas atiteko Lietuvai. Buvusios *Curonia deserta* ir Lamatos žemės buvo labai retai apgyventos ne tik XIV a. bet dar ir XVII a. Tai rodo mažas XIV–XVII a. kapinynų skaičius (Žulkus 1991: 22) ir iki XVII a. dar reti miestai bei miesteliai (Meilus 1997: 20).

Klaipėdos apylinkėse Ordinas statė apsaugines pilis, kurios turėjo ginti Ordino pilį ir naujai įkurtą miestą. Tos pilys buvo išdėstytos miesto valdų pakraščiuose, plg. 1253 02 08 dokumentą (LEK, Bd. I. Abt. 1. Nr. CCXLV). Priemiesčių pilių vardai nepaminėti, tačiau žinoma, kad jos priklausė kuršių